

**XIINXALA FAYYADAMA AFAANII HORDOFTOOTAA
QAALLUU ABBAA DHUGAA BIRATTI :GODINA
WALLAGGAA BAHAA, AANAA HAROO LIMMUU**

GAMMACHUU RAGGAASAA

WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)

**AFAAN OROMOO BARSII SUUF GAMISAAN
GUUTTACHUUF DHIYAATE**

**MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF
FOOKLORII, KOLLEEJJII NAMOOMAA, QU'ANNOO
AFAANOTAA, JOORNAALIZIMIIFI QUUNNAMTII
YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA**

HAGAYYA 2010/2018

FINFINNEE

**XIINXALA FAYYADAMA AFAANII HORDOFTOOTA
QAALLUU ABBAA DHUGAA BIRATTI: GODINA
WALLAGGAA BAHAA AANAA HAROO LIMMUU**

GAMMACHUU RAGGAASA

GORSAAN: ADDUNYAA BARKEESSAA (PH D)

WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFA(MA)

**AFAAN OROMOON BARSII SUUF GAMISAAN
GUUTTACHUUF DHIYAATE**

**MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF
FOOKLOORII KOOLLEJJII NAMOOMAA, QU' ANNOO
AFAANOTAA, JOORNAALIZIMIIFI QUNNAMTII
YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA**

HAGAYYA 2010/2018

FINFINNEE

YUUNIVARSIITHI FINFINNEE

Dhaabbata Digirii Duraatiin Booddee

Waraqaa Qorannoo Ulaagaa Digirii Lammaffaa(MA) Afaan Oromoo Barsiisuuf Guuttachuuf Gammachuu Raggaasaa Duuressaa Mataduree: *Xiinxala Fayyadama Afaanii Hordofoota Qaalluu Abbaa Dhugaa* jedhu Irratti Qophaa'e Sadarkaa Ulaagaa Yuunivarsiitiin Kaa'e Guuteera.

Koree Qormaataa

Qoraa Alaa_____Mallattoo_____Guyyaa_____

QoraaKeessaa_____Mallattoo_____Guyyaa_____

Gorsaa_____Mallattoo_____Guyyaa_____

Ittigaafatamaa Muummee Yookaan Qindeessaa Sagantaa Digirii Lamaaffaa.

Galata

Hunda dura hojiin qorannoo koo akka milkaahuuf jalqabaa hanga dhumaatti dadhabe; nuffe osoo hinjedhiin yaada gabbataa naaf kennuunfi na qajeelchuun na gorsaa kan ture Dr. Addunyaa Barkeessaatiif galanni koo guddaadha.

Hojii koo kana hunda obsaafi ciminaan akkan hojjedhuuf bakka guddaa kennuufiin yeroo mara kan nacinaa dhaabbachaa turte haadha warraa koo aadde Tarrafee Duuressaa galatoomin jedhaan. Akkasumas kaayyoo koo ammaafi fuulduraa jaalatani waan humna isaaniitiin kan nadeeggaraa turan ijoollee koo, Firaa'oliifi Daandiitiin naaf guddadhaan jedha..

Hiriyoottan koo hojii koo kana irratti nacinaa dhaabbachuun haamilee naaf kennuufi barreeffama koo naaf gulaaluun kanneen nagargaaran barsiisaa Daffaaruu Alamu, barsiisaa Damisoo Dassaalee, barsiisaa Fiqaaduu Abdiisaa, barsiisaa Tamasgeen Baqqalaan galatoomaan jedha.

Dhumaratti yeroon ragaa qorannoo kanaa funnadhutti rakkoo na muudachuu danda'an jalaa akkan ooluuf xalayaa deeggarsaa naaf kennuun kan na deeggaran Waajjira Barnootaa Aanaa Haroo Limmuufi Waajjira Aadaafi Turiizimii Aanaa Haroo Limmuu galata argadhaan jedha.

Jibsoo

Barreeffama qorannoo kanaa keessatti jechoota haaraa qorataan gargaarame akka fayyadamaaf hubatamuu danda'uutti hiika isaanii wajjiin kan dhiyaatanidha. Jechoonni haaraan kunneenis akka armaan gadiitti hiika isaanii waliin dhiyaataniiru.

Caattoo__ Gosa simbirroo keessaa tokko kan taate gurraa Joorgaafi laga malkaa Tankaaraa keessatti kan argamtu barii lafaa sagalee dhageesitudha. Sagalee caattoon dhageessiftu qaalluun Abbaa Dhugaa dhaggeeffatee wanta gara fuula duraatti ta'uuf jiru sabatti hima.

Gaawwaa__ Bosona cimaa kan naannoo mana amantii hordofoota Qaalluu Abbaa Dhugaatti bakka Joorgaa jedhamee beekamutti kan argamu simbirri caattoo jedhamtu keessateessee sagalee dhageessiftudha.

Wareega__ Kan namoonni dhugaan jalaa bade, hawwanii milkaa'uu barbaadani ifi dubbatanii dhageessifachuu barbaadan yoo hawwiifi dhugaan isaanii milkaa'e galchii waadaa galamudha.

Fayyadama Afaanii__ Tajaajila afaan bakka adda addaatti dhimmoota hawaasaa Keessatti qabudha.

Salgee__ Mana amantii Qaalluu Abbaa Dhugaa keessatti namoota wal dhaban kan araarsan, akka abbaa seeraatti murtoo kan kannan kan baay'inni isaanii namoota sagal ta'e Qaalluu Abbaa Dhugaa waliin ta'uudhaan hojii mana amantichaa namoota qindeessanidha.

Baafata

Qabiyyeewwan	Fuula
Galata	i
Jibsoo	ii
Baafata	iii
Axereera	vi
Boqonnaa Tokko: Seensa.....	1
1.1. Ariirrata Qorannichaa	1
1.2. Ka’umsa Qorannichaa.....	2
1.3 Gaaffilee Qorannichaa	2
1.4 Kaayyoowwan Qorannichaa	3
1.5 Barbaachisummaa Qorannichaa.....	3
1.6. Daangaa Qorannichaa	4
1.7 Hanqina Qorannichaa.....	4
1.8 Ibsa Bakka Qorannichi Irratti Geggeeffame	4
Boqonnaa Lama: Sakatta’a Barruu	8
2.1 Seensa	8
2.2 Amantii	8
2.2.1 Akaakuu Amantii	10
2.2.2 Amantootaafi Amantii	12
2.2.3 Shoora Amantii	12
2.3 Fayyadama Afaanii	13
2.3.1 Akaakuu Fayyadama Afaanii	14
2.3.2 Gahee Fayyadamni Afaanii Jireenya Hawaasummaa Keessatti Qabu	21
2.4 Fayyadama Afaanii Amantii Keessatti	23
2.5 Qorannoo Aantee	25
2.6 Caayaa Yaaxinaawaa Qorannichaa (Theoretical Frame Work of the Study)	28
2.6.1 Yaaxina Haasgochaa (Speech Act Theory)	28
2.6.2 Yaaxina Xiinqooqa Fayyadama Maltee (SystematicFunctional Linguistic) ...	28

Boqonnaa Sadii: Saxaxaafi Malleen Qorannichaa.....	30
3.1. Seensa	30
3.2. Saxaxa Qorannichaa.....	30
3.3. Malleen Qorannichaa	30
3.3.1 Madda Odeeffannoo.....	31
3.3.2 Mala Iddattoo	31
3.3.3 Mala Ragaan Ittiin Funaaname	32
3.3.3.1 Daawwannaa	32
3.3.3.2 Afgaaffii	32
3.3.4 Mala Qaaccessa Odeeffannoo.....	33
Boqonnaa Afur: Dhiyeessaafi Qaaccessa Ragaalee.....	35
4.1 Seensa	35
4.2 Fayyadama Afaanii Hordofoota Qaalluu Abbaa Dhugaa Biratti.....	35
4.2.1 Jechama.....	36
4.2.2 Malleen Dubbii	39
4.2.2.1 Akkee/Akkasaa.....	39
4.2.2.2 Iddeessa /Bakkasaa.....	40
4.2.2.3 Nameessa.....	41
4.2.2.4 Arbeessuu	42
4.2.3 Eebba.....	44
4.2.4 Abaarsa	45
4.2.5 Wareega	47
4.2.6 Kakaa	50
4.2.7 Faaruu	51
4.2.7.1 Jajannaa	52
4.2.7.2 Galattoo	53
4.1.7.3 Jeekkarsaa/Dannaabilee.....	55
4.1.7.4 Abdii.....	56
4.1.7.5 Gorsa	56
4.1.7.6 Sagada	57
4.3 Eenyummaa Amantiifi Amantootaa Ijaaruu Keessatti Ga’ee Fayyadama Afaanii	58

Boqonnaa Shan: Cuunfaafi Argannoo	60
5.1 Cuunfaa	60
5.2. Argannoo.....	62
Wabii.....	63
DABALEE “A”	65
DABALEE “B”	66
DABALEE “C”	67
DABALEE “D”	68
DABALEE “E”	69
DABALEE “E”	71
DABALEE “G”	73

Axereera

Qorannoon kun fayyadama afaanii hordoftoota Qaalluu Abbaa Dhugaa xiinxaluurratti xiyyeeffata. Ka'umsi qorannoo kanaa Qaalluun Abbaa Dhugaa namoota dhoksaatti hojii kanneen akka sobaa, hannaa, ajjeechaafi waan kana fakkaatan raawwatan ifa baasuu isaa irratti xiyyeeffata. Kaayyoowwan qorannoo kanaa kaayyoo gooroofi kaayyoo gooree jedhamuun bakka lamatti qaoodamu. Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa fayyadama afaanii amantoota qaalluu abbaa dhugaa xiinxaluudha. Kaayyoowwan gooree qorannichaa kan ta'an immoo tokkoffaan akaakuu fayyadama afaanii amantoota qaalluu abbaa dhugaa adda baasuu, lammaffaan, ergaa fayyadama afaanii amantoota qaalluu abbaa dhugaa ibsuu, sadaffaan, gahee fayyadamni afaanii amantoota qaalluu abbaa dhugaa eenyummaa amantiifi amantootaa ijaaru keessatti qabu ibsuu kan jedhanidha. Malli qorannichaa mala qorannoo akkamta yoo ta'u tooftaaleen iddatteessuu qorannichaa immoo mala iddatteessuu akkaayyoodha. Malli kun kan qorataan akka kaayyoo qorannichaatti odeeffataa filatudha. Maloonni funaansa ragaaleef hojiirra oolan daawwannaafi afgaaffiidha. Akka bu'aan qorannoo agarsiisutti qabiyyeewwan xiinxala fayyadama afaanii hordoftoota Qaalluu Abbaa Dhugaa jechamoota, malleen dubbii, eebba, kaka, abaarsa, wareega, faaruwwan faayidaa adda addaatiif oolanfi kanneen kana fakkaatan kan dhimma itti bahamanidha. Maddi ragaa qorannichaa madda ragaa tokkoffaafi madda ragaa lammaffaarraa kan walitti qabamedha. Madda ragaa tokkoffaa kan ta'an geggeessaa amantii qaalluu abbaa dhugaa, salgee amantii qaalluu abbaa dhugaa, hawaasa amantii qaalluu abbaa dhugaa hordofan yoo ta'an akka madda ragaa lammaffaatti kan fudhataman hojjetoota aadaafi turiizimii aanaa Haroo Limmuu akkasumas barruuleefi kitaabilee adda addaa dubbisuun kan walitti qabamedha. Ragaaleen daawwannaafi afgaaffiidhaan argaman akkaataa walfakkeenya isaaniiitiin walitti fiduufi qindeessuun qabiyyee afaanii taateewwan amantii qaalluu abbaa dhugaa keessatti itti dhimma bahaman isaan kam akka ta'an adda bahaniiru. Kana malees fayyadama afaanii amantii qaalluu abbaa dhugaa keessatti argaman xiinxaluun gara barreeffamaatti jijjiiruudhaan qindeeffamanii xiinxalamaniiru.

Boqonnaa Tokko: Seensa

1.1. Ariirrata Qorannichaa

Amantiin seenaa guddina afaanii keessatti gahee guddaa qaba. Afaanis seenaa guddina amantii keessatti shoora guddaa taphatee jira (Dorson, 1972). Akka Dorson jedhutti, amantiin qaama humna guddaa qabu, kan amantoonni amantichaa waaqessanidha. Waaqessuu kana keessa immoo jajannaa, galata, kadhata, aarsaa garaagaraatuu jiraata. Gochaawwan kun yeroo dhiyaatan akka aadaafi amala amantichaatti ta'ee duudhaa afaanii hedduu ofkeessaa qaba. Kanaafuu, amantiin Abbaa Dhugaa damee duudhaa hawaasaa ta'ee ilaalama.

Hawaasni jiruufi jireenyasaa keessatti eenyummaasaa kan ittiin ibsatu beekumsa mataasaa qaba. Afoola gargaaramee uummanni walbarsiisa. Kanaaf, afoolli seenaa, duudhaa, falaasamaafi kalaqa hawaasa tokkoo kan ittiin ibsatanidha. Afoolli akkaataa jireenya waliigalaa, muuxannoo, hubannoo, mudannoo, ilaalcha, tilmaama, aartii, amantii, afaan, uffannaa, nyaataafi meeshaalee adda addaa kan dhalootaa dhalootatti darban akka ta'e Misgaanuu (2011:99) barreessee jira. Oromoon afoolatti fayyadamuudhaan seenaa waliif dabarsa, hawwii qabu, quuqqaa keessoo isaafi waan kana fakkaatan ibsata. Afoolli hubannaa hawaasa tokkoofi ergaa isaan dabarsuu barbaadan osoo hindhoksiin ifatti kan mul'isuufi daawitii hawaasni tokko ittiin ilaalamu akka ta'e (Georges and Jones, 1995) barreessee jira. Gahee fayyadamni afaanii amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa ijaaruuf, ibsuuf qabu namoonni amantii kana hordofan ilaalcha amantii isaanii afaanitti fayyadamanii waliif ibsu; walhubachiisu.

Uummanni Oromoo akkuma uummata kaanii aadaa, seenaafi duudhaa eenyummaasaa ibsu kan walirraa adda hinbaane qaba. Uummata Oromoo biratti aadaa, amantii, siyaasa, dinagdeefi jireenya hawaasummaa sabichaa walirraa adda hinba'u, waliin deema, waldeggeree jiraata jechuun Dirribii (2012) ibsee jira. Wantoonni waliin malee adda bahanii hindeemne kun immoo afoolaan jiruufi jireenya hawaasichaa ibsu.

Walumaagalatti, amantiin ilaalcha dhalli namaa uumaaf yookaan waaqaaf qabudha. Ilaalchi kunis kan ittiin calaqqifamu afaaniini. Iddoo namni amantii isaatiif qabu

olaanaadha.Haalli itti fayyadama afaanii faaruwwan mana amantii keessatti faarfataman ergaa dabarsuuf ka'an qabu.

1.2. Ka'umsa Qorannichaa

Qorannoon kun mata-duree “Xiinxala fayyadama afaanii hordoftoota Qaalluu Abbaa Dhugaa ”,jedhurratti geggeeffame.Qorannoo kana geggeessuuf ka'umsa kan ta'e namoota hojii dharaa kanneen akka hannaa, sobaa, ajjeechaafi waan kana fakkaatan dhoksaatti raawwatan ifatti baasuurratti humna qabaachuu isaati.Kunis kan ta'u dubbii afaan isaatii ba'u namoonni hojii dharaa sanarratti bobba'an waan sodaataniif dafanii amanu.Kanumaan Abbaa Dhugaa jedhame.Itti dabalees, hordoftoonni qaalluu abbaa dhugaa garmalee sodaatu.Akka waaqaatti ilaalu. Olaantummaa isaas karaa garaagaraa ibsu.Fayyadamni afaanii hordoftoonni qaalluu abbaa dhugaa kun eenyummaa isaaniis ta'e kan qaalluu sanaa ittiin ijaaran, ibsan, waliifdabarsan hinqoratamne.

Dhalli namaa jireenya hawaasummaa geggeeffatu afaanitti dhimma baha.Waliin jiraachuu keessatti gaddaa,gammachuu,garaagarummaa isaan gidduutti uumame ittiin hiikkachuuf afaan furtuu isa olaanaadha.Hordoftoota Qaalluu Abbaa Dhugaa birattis namoonni dhoksaatti ajjeesan,soban, hatan,haalan fayyadamni afaanii qaalluun abbaa dhugaa dhimma itti bahu galma ga'insa dhugaa dhokate saaxiluuf bakka guddaa qaba.Adeemsi fayyadama afaanii waliigaltee uumuu, tasgabbeessuu, dubbii qabbaneessuu, akkasumas gara daandii dhugaatti fiduuf gumaacha guddaa qaba.

Kanaafuu, qoratichi mataduree xiinxala fayyadama afaanii hordoftoota Qaalluu Abbaa Dhugaa biratti jedhu filatee qorannoo kana akka geggeessu isa taasisaera. Haaluma kanaan qorannoo kanaaf gaaffileen bu'uuraa armaan gadii kaawwamanii jiru.

1.3 Gaaffilee Qorannichaa

Qorannoon kun gaaffilee armaan gadii deebisuu yaala.

- Akaakuun fayyadama afaanii hordoftoota Qaalluu Abbaa Dhugaa biratti mul'atan kan akkamiiti?
- Ergaan fayyadamni afaanii amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa biratti mul'atu maali ?

- Gaheen fayyadamni afaanii amantii Qaalluu Abbaa Dhugaa eenyummaa amantiifi amantootaa ijaaruu keessatti qabu maali ?

1.4 Kaayyoowwan Qorannichaa

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa fayyadama afaanii Amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa Aanaa Haroo Limmuu biratti mul'atu xiinxaluudha. Kaayyoowwan gooreen qorannoo kanaa ammoo kanneen armaan gadiiti:

- Akaakuu fayyadama afaanii amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa biratti mul'atu addaan baasuu.
- Ergaa fayyadama afaanii amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa ibsuu.
- Gahee fayyadama afaanii amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa eenyummaa amantiifi amantootaa ijaaruu keessatti qabu ibsuu..

1.5 Barbaachisummaa Qorannichaa

Qorannoon tokko yommuu geggeeffamutti bu'aa buusuu qaba. Kana jechuun mata-duree qorannoon irratti adeemsifame irratti hundaa'uun malleen qorannoon tokko itti gargaaramuu qabu bu'uura godhachuun qorannoo sanarraa bu'aa argamu jechuudha. Kanumarraa ka'uun qorannoon kunis fayyadama afaanii Amantii Qaalluu Abbaa Dhugaa hawaasa Oromoo keessa jiru kan Godina Wallaggaa Bahaa Aanaa Haroo Limmuu walitti qabuun dhaloota dhufuuf akka darbuuf kan gargaarudha Karaa biraan ammoo fooklooriin hawaasa keessatti irraanfatamaafi badaa dhufan akka dandamataniif haala mijeessuu nidanda'a. Sababiin isaa fooklooriin ammaan dura afaaniin turan sunniin gara barreeffamaatti deebi'uun dhaloota dhufuuf darbuun isaanii faayidaa olaanaa qorannichi qabudha.

Walumaagalatti, barbaachisummaan qorannoo kanaa kanneen armaan gadii kana kan ta'anidha.

- ❖ Waajjira Aadaafi Turiizimii Godina Wallaggaa Bahaa Aanaa Haroo Limmuu bu'aa qorannoo kanaa hawaasicha hubachiisuun akka madda ragaatti tajaajiluu nidanda'a.

- ❖ Hawaasa yookaan dhaloota yeroo ammaa duudhaa Oromoo irratti xiyyeeffannoo hinkennineef safuu, duudhaafi sona duudhaa ofiisaa ofduuba deebi'ee akka barbaaduufi hubatuuf nigargaara
- ❖ Namoota mataduree walfakkaaturratti qorannoo geggeessuu barbaadaniif akka yaada ka'umsaatti nitajaajila

1.6. Daangaa Qorannichaa

Mata dureen qorannoo kanaa xiinxala fayyadama afaanii amantii Qaalluu Abbaa Dhugaa biratti maal akka fakkaatu xiinxaluu irratti xiyyeeffata. Akkuma hawaasni baay'ee ta'e fooklooriin isaas akkasuma bal'aadha. Kanarraan kan ka'e fookloorii hawaasichaa mara irratti qorannoo geggeessuun waan bal'atuufidha. Sababiin isaas haalonni adda addaa kanneen akka hanqina yeroo, hanqina baajetaafi kan kana fakkaataniin waan daangeffamuufidha. Kanumarraa ka'uudhaan daangaan qorannoo kanas amantiilee duudhaa jiran keessaa fayyadama afaanii amantii Qaalluu Abbaa Dhugaa xiinxaluu irratti kan daangeffamedha.

1.7 Hanqina Qorannichaa

Qorannoon geggeeffame kun adeemsaafi bu'aa ba'ii hedduu keessa darbee xumurarra gahee jira. Adeemsa kana keessatti wantoonni akka hanqinaatti qoraticha mudatan keessaa inni jalqabaa qorannoowwan kanaan dura fayyadama afaanii amantii qaalluu irratti hojjetaman baay'inaan kan hinmul'anne ta'uu isaati. Hanqinni lammaffaan qoraticha mudatan immoo odeeffannoo guutuu ta'e kennuu irratti odeef-kennitoonni kan of sodaatan ta'uu isaaniiti. Haata'u malee tattaaffii qoratichi taasiseen ragaaleen barbaachisoo ta'an hundi funaanamanii qorannoon kun akka galma ga'u ta'eera.

1.8 Ibsa Bakka Qorannichi Irratti Geggeeffame

Bakki qorannoon kun itti geggeeffame kan itti argamu aanaa Haroo Limmuu ganda Gorbaa Guddinaa keessattidha. Iddoon amantoonni Qaalluu Abbaa Dhugaa itti waaqeffatan lafa olka'aa yookaan tulluu irratti mana itti waaqeffatan qofaatti ijaarrachuudhaan amantii isaanii geggeeffatu. Bakka mana amantii isaanii kanatti waaqni nifaarfatama, namoonni wantoota adda addaa wal soban achitti dhiyaatanii

waliif qulqullaa'u.Waliif qulqullaa'uunis kan inni raawwatamu kakaa gosa adda addaatti gargaaramuunidha.

Aanaan Haroo Limmuu aanaalee Godina Wallaggaa Bahaatti argaman keessaa ishee tokkodha.Aanaan Haroo Limmuu akka aanaatti ofdandeessee kan hundoofte bara 1998 A.L.I tti.Maqaan Haroo Limmuu jedhus kan kennameef wantoota lama irraati. Kuniis bara 1998 dura aanaa Limmuu ammaafi Haroo Limmuu aanaa tokko turaniit maqaa aanaa Limmuun waamamaa ture.Yeroo sanatti magaalaa aanichaa kan ture Haroodha. Bara 1998 yeroo aanaan kun bakka lamatti qoodamu maqaan aanaa duraanii Limmuu yommuu ta'u Limmuufi Haroo walitti fiduudhaan Haroo Limmuu jedhamee moggaafame.Aanaan Haroo Limmuu Godina Wallaggaa Bahaatti argama.

Akka Waajjirri Geejjibaa aanaa Haroo Limmuu ibsetti Aanaan Haroo Limmuu magaalaa guddoo godinichaa Naqamteerraa kiiloomeetira dhibbaafi shantamii torba fagaatee argama.Haalli daangeffama isaas,karaa bahaa aanaa Giddaa Ayyaanaan,karaa Lixaa naannoo Bebeshaangul Gumuz aanaa Yaasoon, karaa kaabaa aanaa Eebantuunniifi karaa Kibbaan Saasiggaan daangefamtee argamti. Baay'ina uummataa aanaa Haroo Limmuu ilaalchisee akka ragaan manaafi uummataa yookaan istaatiksii bara 1999 ibsutti baay'inni uummataa aanaa kanaa dhiira 31,480,dhalaa 33,808,waliigala 65,287 ti aanaa kana keessa jiraata.Kanneen keessaa abbaa warraa dhiiraa 8,193,haadha warraa abbaa manaa hinqabne kan mana bulchitu 1,363 waliigala abbaa warraa dhiiraafi haadha warraa dhalaa abbaa manaa hinqabne kan qofaa mana bulchitu 9,559 aanaa Haroo Limmuu keessa jiraataa jira.Bal'inni lafa aanaa kanaa hektaara 123589.5dha.Kana keessaa lafti qonnaaf oolu hektaara 78217,kan bosonaan uffifame hektaara 14953,lafa dheedichaa hektaara 7103, mukeen ijaarsa adda addaatiif oolan hektaara 3393,lafa faayidaa hin kenniin jiru hektaara 19923,lafa tabbaa hektaara 43256,lafa irraangadeehektaara49435,lafa dirree hektaara 30897 kan qabdudha.

Akka Waajjirri Qonnaa aanaa Haroo Limmuu ibsanitti haalli teessuma lafa aanaa kanaa 50%baddaa, 40% badda dareefi 10% gammoojjiiidha. Dinagdeen aanichaa irra caalaa qonnaafi loon horsiisuu irratti kan bu'uureffamedha.Gandoolee baadiyyaa aanichaa hunda keessatti qonnaan bultoonni gosoota midhaanii xaafii,qamadii, garbuu, boqqolloo, baaqilaa,mishingaa,talbaa,nuugii,daagujja,atara,boloqqee, saalixii oomishu.

Aanaa Haroo Limmuu keessa gosoota amantii afurtu jiru. Isaanis, amantiin Pirotestaantii 40%, amantiin Ortodooksii 25%, amantiin Muusiliimaa 20%, amantiin Waaqeffannaa ykn Qaalluu 15% dha. Uummanni aanichaa amantii garaagaraa qabaatus tokkummaadhaan duudhaafi aadaa hawaasichaa eeguufi kabajuudhaan walfaana kan jiraatanidha. Bu'uuralee misoomaa aanaan sun qabdu ilaalchisees, manneen barnootaa sadarkaa tokkoffaa soddoma, sadarkaa lammaffaa lama, qophaa'ina tokko kan qabdu yommuu ta'u kana malees buufata fayyaa tokko, buufata leenjii qonnaan bulootaa, mana barumsaa ogummaafi teekinikaa tokko, baankii daldala itoophiyaa tokko, giddu gala oolmaa dargaggootaa kan of keessaa qabdudha. Bakka hawata turiizimii aanaan Haroo Limmuu qabdu ilaalchisee kanneen armaan gadiiti: Isaanis, tulluu Gaddibeen, finca, aa Weelmal, bosona Soorgaa, bosona Boolloo, finca'aa Shaaram, bosona Kalaalaa, holqa Qarsaa Meexii, tulluu Dingar, tulluu Harraagettiifi waan kana fakkaatan bakka hawata turiizimii aanaan Haroo Limmuu qabdu keessaa isaan muraasa (Madda, Waajjira Aadaafi Turiizimii Aanaa Haroo Limmuu).

Kaartaa Aanaa Haroo Limmuu (Madda:Waajjira Aadaafi Turiizimii Aanaa Haroo Limmuu)

Boqonnaa Lama: Sakatta'a Barruu

2.1 Seensa

Boqqonnaa kun wantoota qorannoo kana cimsan dabalatee qorannoowwan aantee kanaan dura hojjetaman ofkeessatti hammata. Haaluma kanaan baqonnaa kana jalatti, amantii, akaakuu amantii, amantootaafi amantii, shoora amantii, fayyadama afaanii, maalummaa fayyadama afaanii, akaakuu fayyadama afaanii, gahee fayyadamni afaanii jireenya hawaasummaa keessatti qabu, fayyadama afaanii amantii keessattifi yaaxxina qorannichaa qabatee jira.

Walitti dhufeenya afaaniifi amantii adda baasanii ilaaluun nama rakkisa. Hojiin ilma namaa kamuu amantii dabalatee hundi isaanii afaaniin fayyadamanii ibsamu. Afaan dhalli namaa itti gargaaramu haala eenyummaa hawaasa sanaa kan ibsudha. Kunis, namoonni ilaalcha amantii isaanii gadifageenyaan wal hubachiisuu yoo barbaadan afaanitti fayyadamu. Gahee afaan amantii keessatti qabu yoo ilaalle, namoonni amantii kamuu hordofan ilaalcha amantii isaanii afaanitti fayyadamanii waihubachiisu, waliif ibsu, ittiin waliif gabaasu.

Fayyadamni afaanii amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa birattis kan raawwataman afaanitti fayyadamuudhaan walgorsuu, walqajeelchuu, waaqaaf galata galchuufi waan kana fakkaatu afaanitti fayyadamanii raawwatamu. Anis fayyadamni afaanii amantii keessatti maal akka fakkaatu yaada beektotaa sakatta'uuf kanin deemu ta'uu koofi yeroon sakatta'us walitti dhufeenya inni mata-duree koo waliin qabu qaaceffameera.

Amantii waaqeffannaa Oromoo keessatti Qaalluun nama ayyaana waaqaatiin guutamee icciitiifi dubbii waaqaa ibsuu kan danda'udha jedha Zalaalam (2001:151).

2.2 Amantii

Amantiin waanta waliigalaan namoonni itti amananiif (bulaniif) ilaalcha waan amanan sanaaf uumama olii ta'uu isaa mul'isanidha. Kunis dhalootaa dhalootatti kan darbudha. Jiruufi jireeny keessatti wanti nuti guyyaa guyyaatti arginu waan yeroo dheeraaf shaakalluuf, itti dhiyaanne maal akka fakkaatan beekuufi qorachuun ykn hubannee ilaalluu dhiisuu dandeenya. Kanaafuu, akka salphaatti dhageenyee dhiisuu

qofa osoo hin taane karaa garaa garaa qorannoo gadi fageenya ta'e irratti gaggeeffamuu qaba. Kunis, jiruufi jireenya hawaasaa guyyaa guyyaafi ilaalcha isaa wajjiin walqabata. Waaqni Uumaadha; namni Uumama Waaqaati.

Amantiin waaqa ajaa'ibsiifachuu yookaan waan qaaqessan sanaaf ulfinna barbaachisaa ta'e kennuudha. Bara si'anaa kana keessatti wantoonni nama ajaa'ibsiisan meeshaaleen beektotaan kalaqaman kanneen akka interneetii, bilbila. televiiziyoon, faaksiifi kanneen kana fakkaatan yoo jiraataniyyuu amantoonni garuu caalchisanii kan ajaa'ibsiifatan kan sammuu jarreen kanaa kalaquu danda'e uumaa yookaan waaqa akka ta'e waan beekaniifi jedha (Debebe 2007:6).

Hariiroo Namaafi Waaqa gidduu jiru karaan ittiin ibsinu keessaa tokko amantiidha. Balaay (2015:58) akka jedhutti, "amantiin, "amanuu" fi "amanamuu" of keessaa qaba. Amantiin Afaan Ingiliiziitiin "religion" yeroo jedhamu, isa Afaan Laatiiniitiin "religio" jedhu irraa maddedha" jedha. Wanta tokko wanta biraa waliin walitti fiduu, walitti hidhuu ibsa. Amantoonni ammoo duuka buutuu yookiin hordoftoota waan itti amanan sanaati. Amantoonni amantiin waaqatti buluun walitti dhufeenya Waaqaaafi ilma namaa gidduu jiru agarsiisa. Hariiroon jiru kan ittiin ibsamu immoo afaanini; faarfannaan sirnaafi sabirii adda addaa kan qabudha.

Faaruu akkaataa nuti itti fedha keenya ibsannu osoo hin taane ergaan keenya Waaqaa giddu galeessa kan godhate ta'uu qaba (Dirribaa, 2016: 13). Kana kan ittiin ibsinu namoonni afaan fayyadaman mata dureen irratti dubbatan, bakkaafi iddoo itti dubbatan, namoota itti dubbatan irratti hundaa'un haala itti fayyadama malleen dubbii, jechamoota, eebba, abaarsa, kaka, faaruu, xiinxala fayyadama afaanii hordoftoota Qaalluu Abbaa Dhugaa biratti akkamitti dhimma akka itti bahan kan ofkeessaa qabudha. Faaruun akkaataa nuti itti fedha keenya ibsannu osoo hin taane ergaan keenya Waaqaan giddu galeessa kan godhate ta'uu qaba (Dirribaa, 2016: 13) Kana kan ittiin ibsinu namoonni afaan fayyadaman mata dureen irratti dubbatan, bakkaafi iddoo itti dubbatan, namoota itti dubbatan irratti hundaa'un haala itti fayyadama afaanii amanti Qaalluu Abbaa Dhugaa biratti akkamiitti dhimma akka itti bahanidha.

2.2.1 Akaakuu Amantii

Amantiin hundeeffamuu kan danda’u akaakuu lamaan ta’uu danda’a. Tokkoffaan amantii qindaa’aa (Organized religion) yoo ta’u, akaakuun amantii kun amantii barnoota booda (post- literate) bifa argate. Kunis, wantoota amanaman hiika isaanii kaa’uun ibsa. Ragaalee barreeffamaa dhimma amantii ibsaniifi namoota gadi fageenyaan waa’ee amantii sanaa barsiisan qaba. Inni lammaffaan amantii aadaa (Folk religion) ta’a. Amantii aadaa kan bu’uureffame caalaatti dursa barnoota ammayyaati (pre-literate) jedhama. Amantiin kun ilaalcha yoon hamaa hojjedhe rakkoon narra gaha sodaa jedhu of keessaa qabu irratti kan ijaaramedha. (Vexen, 2016). Amantiin Qaalluu Abbaa Dhugaas gosa amantii aadaa (folk religion) kana keessatti ramadama. Haaluma kanaan Amantii gurguddoo addunyaa kanarratti argamanis akka armaan gadiitti taa’ee jira.

Amantiin Hinduzimii amantii aadaa kibba Eeshiyaa keessatti argamu yoo ta’u; waaqolii baay’een akka jiran kan amanuufi, wanti du’e tokko bifa biraa uffatee deebi’ee dhalachuu danda’a ilaalcha jedhu ofkeessaa qaba. Amantiin hinduu sadarkaa namni tokko har’a irra jiru, hojii inni jireenya duraa keessatti hojjechaa tureen murtaa’a jedha.

Amantiin Budizimii waaqa yookiin waaqolii kamiyyuu hin waaqqessan. Jiraachuu isaaniis hin amanan. Hordoftoonni Budiizimii namni marsaa keessa deddeebi’ee dhalachuufi du’uu keessa darba jedhu. Marsaan du’aafi jireenyaa kun kan dhaabbatu namni hubannoo amantii kanaa yoo qabaate hawwiifi fedhii qabeenya biyya lafaa kan yoo bahedha jedhu. Budihisttoonni yeroo hariiroo waaqa isaanii wajjiin taasisan ni kadhatu yookiin yaada isaanii waaqa irra godhatu osoo hin taane, yaada isaanii walitti hidhiinsa biyya lafaa irraa kaafachuuf kan raawwatanidha. Beekumsa hafuuraa ittiin arganna jedhanii kan itti amananidha.

Amantiin Islaamaa waaqa hunda danda’u tokkicha ‘Allah’ jedhutti amanu. Allah uumaa addunyaa kanaafi samii, burqaa waan gaarii hundaafi waanuma hundaati jedhu. Namni tokko amantii amanaa Islaamaa ta’uuf, amantii beeksifannaa (creed)

waa'ee Allahfi Mohaammad jechuu danda'uu qaba. Kadhannaa afaan Arabaan guyyaatti al shan gaggeeffachuu qaba. Rakkattootaaf kennuu qaba. Waggaa keessatti ji, a tokko nyaata, dhugaatii, quunnamtii saalaafi sijaaraa xuuxuu irraa barii bahiinsa aduu irraa hanga lixa aduutti soomuu qaba. Bara jireenya isaa keessaa altokko waaqeffannaaf gara Makkaa deemuu qaba. Haaluma kanaan sirna amantii kana irratti hundaa'uun amanamummaan yoo raawwate du'a booda Jannatatti galla amantii jedhu qabu. Amantii dhaloota haaraa (New age) hordoftoonni kan isaan gaggeessan namni mataa isaatiin human guddaa akka of keessaa qabuufi ofuma isaayyuu waaqa akka ta'e barsiisuudha. Sochiin amantii kanaa bara 1980 keessa akka eegale ni himama. Kunis hordoftoota hagamii akka qaban hin beekamu.

Amantiin kiristaanaa Waaqa hundumaa danda'u Uumaa waan hundaa kan ta'e Waaqa tokkotti. Kan amanuufi Waaqni kun immoo dhala namaa kan jaalatufi ofii isaa karaa Iyyasuus Kiristoos ofii isaa kan mul'isedha. Akka Amantii Kiristaanaatti, namoonni amantii Iyyesuus irratti qabaniin jireenya gammachuudhaafi hiika qabu jiraachuu danda'u. Yesuus lafarra yeroo ture akka raajiitti of ilaalee namoota gara Waaqayyootti agarsiise osoo hin taane ofiidhuma isaa Waaqa nama ta'e godhee of mul'isee ture. Amantiin kiristaanaa Kitaaba qulqulluu ergaa waaqaa barreeffamaan waaqa irraa dhufe jechuun amana. Amantiin kiristaanaa damee gurguddaa sadii kan qabu yommuu ta'u isaanis: Kaatolikii, Ortodooksii, Pirootestaantii jedhamu. Walumaagalatti, amantiin gurguddoo addunyaa kanaa garaagarummaa isaanii yogguu ilaalluu Amantii Hinduuzimii Waaqolii hedduun jiraachuu isaanii amanu. Amantii Budiizimii Waaqni Waaqolii namaa ala ta'an ni jira jedhu. Amantiin Islaamaa Waaqa hundaa danda'u Waaqa tokkicha garuu eenyummaa isaa beekuu hindandeenyetti amanu. Amantii dhaloota haaraa namni mataa isaatiin Waaqa jechuun amana. Amantii Kiristaanummaa Waaqa hundaa danda'u, jaalala dhala namaaf qabu, eenyummaan isaa karaa Yesuus mul'atetti amanu (Marilyn Adamson, 2015)

Amantiin waaqeffannaa amnatii argaa dhageettii qabatamaatti waan ijaan arganiifi gurraan dhaga'an bu'uura godhachuudhaan amanama. Uumaafi uumama, dhugaafi hojii waaqaa hubachuun kannamanidha. Qaalluun Abbaa Dhugaa amantii waaqeffannaa kana jalatti ramadama.

2.2.2 Amantootaafi Amantii

Amantiin wanta waliigalaan namoonni itti amananiif (bulaniif) ilaalcha waan amanan sanaaf Uumama olii ta'uu isaa mul'isanidha. Kunis dhalootaa dhalootatti kan darbudha. Jiruufi jireenya keessatti wanti nuti guyyaa guyyaatti arginu waan yeroo dheeraaf shaakalluuf, itti dhiyaannee maal akka fakkaatan beekuufi

qorachuun ykn hubannee ilaaluu dhiisuu dandeenya. Kanaafuu, akka salphaatti dhageenyee dhiisuu qofa osoo hin taane karaa garaa garaa qorannoo gadi fageenya ta'e irratti gaggeeffamuu qaba. Kunis, jiruufi jireenya hawaasaa guyyaa guyyaafi ilaalchanisaa wajjiin walqabata. Waaqni Uumaadha; namni uumama Waaqaati. Hariiroo Namaafi Waaqa gidduu jiru karaan ittiin ibsinu keessaa tokko amantiidh. Balaay (2015:58) akka jedhutti "Amantiin "amanuu" fi "amanamuu" of keessaa qaba. Amantiin Afaan Ingiliiziitiin "Religion" yeroo jedhamu, isa Afaan Laatiiniitiin "Religio" jedhu irraa maddedha" jedha. Wanta tokko wanta biraa waliin walitti fiduu ibsa. Amantoonni ammoo duuka buutuu yookiin hordoftoota waan itti amanannu sanaati. Amantoonni amantiin waaqatti buluun walitti dhufeenya Waaqaaafi ilma namaa gidduu jiru agarsiisa. Hariiroon jiru kan ittiin ibsamu immoo afaanini; amantiin sirnaafi sabirii adda addaa kan qabudha.

Amantiin akkaataa nuti itti fedha keenya ibsannu osoo hin taane ergaan keenya Waaqaa giddu galeessa kan godhate ta'uu qaba (Dirribaa, 2016: 13). Kana kan ittiin ibsinu namoonni afaan fayyadaman mata dureen irratti dubbatan, bakkaafi iddoo itti dubbatan, namoota itti dubbatan irratt hundaa'un haala itti fayyadama jechootaa, gaaleewwaniifi malleen dubbii amantii keessatti akkamiitti dhimma akka itti bahan kan agarsiisudha.

2.2.3 Shoora Amantii

Amantiin jiruufi jireenya ilma namaa keessatti bakka guddaa qaba. Amantiin hawaasni kun hordofu kan gaggeeffamu afaaniini. Afaaniifi amantiin walitti dhufeenya cimaa qabu. Jireenya ilma namaa guyyaa guyyaan dhimmoota garaa garaatiin kan guutamedha. Amantiin muuxannoowwan hawaasaa adda addaa keessatti rakkoolee mul'ataniif deebiwwan gara garaa kenna. kanumarraa kan ka'e amantiin kamuu hordoftoota isaa biratti fuudhatama qaba. Amantiin afaanitti fayyadamuun walitti

dhufeenya namaafi Waaqa gidduu jiru kan agarsiisudha. Manneen amantii seera ittiin bulmaataa isaanii irratti hundaa’uun sirna waaqeffannaa isaanii afaannitti fayyadamuun gaggeeffatu, Waaqa barbaaddatu, jajatu. Amantiin afaanitti fayyadamuun furmaata (mediated) kennudha. Karaa ittiin waaqa wajjiin walargan keessaa tokko amantiidha.

Amantiin ammoo fayyadama afaanii mataasaa danda’e kan qabudha. Haalli itti fayyadama afaanii dhimmi tokko fala akka argatuuf iddoo guddaa yoo qabaatu hubannoo itti fayyadama afaanii kana dhabuun immoo, dhimma sana dabsuu danda’a. Afaan akka barbaannetti kan itti fayyadamnu miti. kunis itti fayyadama mataasaa danda’e qaba. Kanaafuu, namni tokko waan itti dhagaahame akkasumas waan beeku hunda kan hubachiisuu danda’u afaanitti gargaarameeti. Kunis tajaajila maaliif akka oolu kan agarsiisudha.

2.3 Fayyadama Afaanii

Maalummaa fayyadama afaanii ilaachisee hayyoonni garaagaraa hiika baayyee walirraa hinfagaanne kennaniiru. Sapir (1921:100) akka ibsametti, “Language has setting. The people that speak it belong to a race (a number of races), that is to a group which is set off by physical characteristics from other groups.” Ibsa kana keessatti fayyadama afaanii ilaalchisee qabxii ijoon afaan yoomessa qabaachuu isaati. Yoomessa yemmuu jedhamus yoomiifi eessatti afaan akkamii akka dhimma itti bahamuu qabu kan agarsiisudha. Hawaasni afaan gadda, gammachuu, barnoota, daldaala, siyaasaafi waan kana fakkaatan itti fayyadamu garaagarummaa qaba jechuudha. Kanaafuu, akkaataan fayyadama afaanii yeroofi bakka dhimma itti bahamu irratti hundaa’uun garaagarummaa qabaachuu agarsiisa. Yaada kanaan kan walfakkaatu Wolff (2000) akka ibsetti, fayyadama afaanii sirriitti hubachuuf gaaffilee kanneen akka yoom, eessatti, maalif, akkamitti, maaliin, eenyuufi kan kana fakkaatan gaaffilee xiinqooqa afaaniin walqabatan kaasuun hubachuun akka danda’amudha. Kunis itti fayyadamni afaanii yeroo, bakka, kaayyoo, mala, haala (meeshaa) ittiin dhiyaatuuf eenyummaa nama afaanichi dhiyaatuuf bu’uureeffachuun adda addummaa akka qabu ta’uu nimul’isa. Bakka ilaachisee fakkeenyaaf, akkaataan itti mana boo’ichaatti dubbatamuufi mana cidhaatti dubbatu tokko miti. Sababiin yookaan kaayyoon afaan itti dhimma

baanuus itti fayyadama afaanii nimurteessa. Kunis kkaataan afaan bashannansiisuuf afaanitti dhimma bahamuufi dheekkamsaaaf itti dhimma tokko miti jechuudha. Wanta afaan ittiin dhimma bahamus akkasuma fayyadama afaanii ni murteessa. Dubbiidhaan, barrreeffamaan, bilbilaan, sochii qaamaa waliinfi kan kana fakkaataniin fayyadamni afaanii adda addummaa qaba. Qooda fudhattoota afaan dhimma itti bahamuu adda addummaa fayyadama afaaniitiif sababa isa biraati. Fakkeenyaaf, namoota barataniifi hinbaranneef akkaataan fayyadama afaanii tokko hinta'u jechuudha.

Akkasumas Cooper (1976) akka ibsametti, fayyadama afaanii jechuun xiyyeeffannoo garaagarummaa afaan tokko yookiin looga tokko keessatti haala dubbiin seerlugaan yookiin jechaan uumamu yookaan adda addummaa afaanota yookiin loogota gidduutti uumamudha. Ibsi kunis karaa lamaan kan hubatamu yoota'u, inni jalqabaa fayyadama afaanii keessatti garaagarummaa afaan tokkko keessatti kan mul'atu ta'eet kunis akkaataa itti dubbatamauufi seera afaaniitiin ta'uu akka danda'udha. Inni lammaffaan immoo adda addummaan kun afaanota lamaafi isaa ol gidduutti uumamuu akka danda'udha. Xiyyeeffannoon qorannoo kanaa garuu garaagarummaa yookiin akkaataa fayyadama afaanii afaan tokko (Afaan Oromoo) amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa keessatti qorachuudha. Dabalataan akka Clark (1996) tti, fayyadamni afaanii walitti dhufeenya hawaasni waliin qabu akka bu'uureeffatudha. Kana jechuunis, umuriin, haala jireenyaan, aadaan, bakka jireenyaanfi kan kana fakkaataniin akkaataa walitti hidhinsa hawaasaa irratti hundaahuun fayyadamni afaanii garaagarummaa akka qabudha. Fakkeenyaaf akkaataa hiriyyaan dhiiraa lama kophaatti Afaan Oromootiin waliin haasa'aniifi namoota gurguddoo kabajamoo biratti haasa'an tokko ta'uu dhiisuu danda'a. Akkaataa hiyyeessiifi soressi afaan tokko itti fayyadaman garaagarummaa niagarsiisa. Namoonni magaalaa jiraataniifi baadiyyaa jiraatan akkaataa isaan afaan tokkko fayyadamanis akkasuma gargar ta'a jechuudha.

2.3.1 Akaakuu Fayyadama Afaanii

Namoonni walquunnamtii yeroo garaa garaa godhaan keessatti wanta yaadan, fedhan, beekumsa, gadda, gammachuu, ilaalchafi kan kana fakkaatu waljijjiiruuf jecha afaan nigaragaaramu. Afaan kunis dhimma dabarsuu barbaadan kallattiinis ta'e alkallattiin akka dabarsan isaan gargaara. Karaa biraan immoo waliigaltee saffisiisuuf jecha

akkasumas miidhagina haasawaa isaanii eeguuf namoonni malleen adda addaa nifayyadamu. Malleen kana keessaas malleen dubbii isa tokkodha. Yaada isaanii haala salphaafi dubbataaf akka hubatamuu danda'uuf malleen dubbii dubbii afaanii keessatti ni fayyadamu.

Malleen dubbii ergaa darbu tokkoof ciminaafi si'anummaa kenna. Birhaanuu Maatiwoos (1999:82) "Malleen dubbii akka kaa'utti," "Barreeffamaan ala (non literal) wanta tokko waan biroottiin ibsuudha" jedha. Quunnamtii afaaniifi barreefamaa keessatti malleen dubbii faayidaa garaagaraa kan qabudha. Isaanis: hiika iftoomsuuf, fakkeenya ifa ta'e dhiyeessuuf, cimsuuf, walittidhufeenya uumuuf, wantoota lubbuu hinqabnetti lubbuu horuuf, gammachiisuuf akkasumas bashannansiisuufi irra caalaa tajaajila miidhaginaa namootni gadifageenyaafi bal'inaan akka yaadan gochuudha.

Malleen dubbii sammuu dhaggeeffataa tokkoo keessatti fakkii uumuun akka ergaan sun gadi fageenyaan hubatamu taasisa. Malleen dubbii dhugummaa yaada tokkoo kallattiin ibsuu irra wanta hawaasa keessatti kalaqamuun walqabsiisuun fakkii sammuu dubbisaa yookiin dhaggeeffataa keessatti kan mul'isu yookaan kaa'udha. Malleen dubbii fayyadama afaanii keessatti gahee olaanaa qaba. Kana ilaalchisee, Addunyaa (2014:208) irratti yoo ibsu, "Malleen dubbii fayyadama afaanii haala salphaa ta'een dhaamsa tokko kan namootaaf dabarsudha," jedha. Yaada kana irraas kan hubatamu akkuma olitti ibsame, malleen dubbii keessatti namoonni ergaa dabarfachuu barbaadan qaama barbaachisaa ta'etti haala salphaa ta'een dabarfachuudha. Akka waliigalaatti, malleen dubbii barreeffamaafi dubbii keessatti bakka olaanaa akka qabu hubachuun nidanda'ama. Hiika malleen dubbii irratti Isaaq (2003:5) Zarihuun (1995:105) wabeeffachuun akkasitti ibsa.

Malleen dubbii dhimma tokko kan ibsu haala galumsaafi hiika jechootaa yookiin gaaleewwanii kan barataman irraa bifa adda ta'een yookin yaada addaafi filatamaa ta'een cimsee kan ibsuudha. Sadoommiin kan uumamu amala, miira, gochaafi haala wajjin wal-dogomsiiisuun, fakkeessuun amala isa tokkoo kan biroof kennuun yookin jijjiiruufi bakka buusuudhaani jechuun addeesse.

Yaada kanarraa wanti hubatamu malleen dubbii haala adda addaa keessaatti kan itti gargaaramnuufi faayidaa akka qabu hubachuun nidanda'ama. Kunis hiika jechootaa

barreeffama keessattis ta'ee dubbii keessatti haala duraan beeknu sanarraa bifa adda ta'een kan itti gargaaramnu waam ta'eef hiikni jechoota achi keessatti argamanii hiika kallattii osoo hintaane akkaataa malleen dubbii sun hiika itti argachuu qabaniin kan hiikamu waan ta'eef,malleen dubbii faayidaa adda addaa akka qabu hubachuun nidanda'ama.

Malleen dubbii keessaa tokko akkasaadha.Akkasaan jecha,“akka” ,”hanga”,fakkaata, nigaha,ni,“nimorka”,jedhanitti gargaaramnee wantoota adda addaa lama walbira qabee ibsuun sammuu dubbisaa yookiin dhaggeeffataa keessatti suuraa kaasa yookiin hubannoo uuma.Akkuma kana faaruun amantiis malleen dubbii kanatti fayyadamee ergaa barbaachisaa ta'e dabarsa.Addunyaa (2014:208)“Akkasaan ergaa barbaadame waan aadaa hawaasichaa keessatti beekamaa ta'e tokkoon wal bira qabuun dhiyeessuudhaan akka salphaatti hubatamu kan taasisudha,”jedha. Ittidabaluudhaanis, Birhaanuu Maatiwoos (1999:82) “Walmorkiin wantoota lama kan adda adda ta'an jecha “akka'yookaan “wal' jedhuun fayyadamuun wal morkisiisuudhaan ni mul'ata” jedha.Haaluma kanaan, yaada hayyoota lamaaniyyuu yeroo ilaallu akkasaa jechuun wantoota lama wal bira qabani wal dorgomsiiisu akka ta'e irraa hubanna.Maalummaa akkasaa Fedhsaa(2013:97) yoo ibsu,“Akkasaan waldorgomsiisa wantoota lamaati.Kna jechuun jechoota akka, fakkaata, caala, amma, jedhan gargaaramuun waldorgomsiisa.Garuu,akkasaan walfakkeenya tokko karaa dhokataa ta'een ibsa. jechuun addeesseera.Yaadni kunis akkasaan wantoota lama walbira qabuun jechoota isaan kana lameen waldorgomsiisu danda'anitti dhimma bahuun kan itti gargaaramudha.

Malleen dubbii kan biroon immoo iddeessa. Iddeessi amala waan tokko qabu guutummaan guutuutti wantoota biroof kennuudha.Addunyaan (2014:210) “Iddeessi fayyadama afaanii karaa dhokataa ta'een wantoota waldorgomsiisa”,jedha.Haaluma kanaan amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa birattis wantoota hawaasa keessatti beekamanitti gargaaramuun amala wanta tokkoo wantoota biroof kennuun karaa dhokataa ta'een waldorgomsiisuun dhiyeessa.Gosti mala dubbii kanaa karaa dhokataa

ta'een wantoota lama waldorgomsiisa.Yaaduma kana cimsuun Lawrence (1972:11)
haala.armaan gadii kanaan ibsa.

This definition ties in with the notion of metaphor (one type of figurative language) as defined in traditional rhetoric. The word itself derives from the Greek "meta" expressing change, and pherein meaning, to carry (In other words, metaphors involved "carrying across" of meaning from one object to another. Thus, a comparison is made between two essentially dissimilar things by identifying one with the other jechuun ibsa.

Kanarraa hubachuun kan danda'amu jechi iddeessu kun maddisaa Giriik yemmuu ta'u, wantoota gosaan wal hinfakkaanne lama waldorgomsiisuun amala waan tokkoo waan biraan bakka buusuun ibsuuf kan tajaajiludha. Kunis ergaa waan dubbatamu tokko hubachuuf waan isa biroon bakka buufame sanarratti hundaa'uun kan hubatamudha.

Iddeessuun kan wanta tokko waan birootin bakka buufnee ibsinuudha. Walaloo keessattis bu'uura kan ta'eedha. Walmadaalchisuun iddeessuu keessatti yeroo hunda fuulleefi fuulletti kan hinmul'anneedha. Yaada kanarraa wanti argachuu dandeenyu wantoota adda addaa bakka walii buusuun waan tokko akkaataa hinbeekkamneen isa birootin waldorgomsiisuun akka danda'amuudha. Kunis wantoonni bakka walii bu'an kun gosaafi amalaan kan wal-hinfakkaanne yemmuu ta'an, wantoota kana bakka walii buusuun itti gargaaramuun kunis iddeessuu jedhama. Waa'ee akkasaa ilaalchisee Fedhasaa (2012:97) akkasii gadii kanaan ibsa.

Iddeessi kan wanta tokko bakka waan biraa buusee, waanuma, waanuma sana taasisuudha. Jechoota akka, amma, fakkaata, caala jedhan hinfayyadamu malee innis dorgomsiisa wantoota wal hinfakkaanne lamaati. Iddeessi akkasa caalaa hubannoon xiinxaluu barbaada. Sababnisaa, jechoota, murtaa'aniin hinmallatteeffamu. Baay'ee dhokataafi bira gahuuf kan nama rakkisuudha. Kunis iddeessi waan tokko waan biroo taasisuun kan agarsiisu waan ta'eef sirriitti xiinxaluu barbaada jechuun ibseera.

Yaadni kunis iddeessuun waan tokko waan birootiin bakka buusuun waan sana ibsuufi akkasumas amala waan sanii karaa dhokataa ta'een guutumatti kan mallatteessuu

hindandeenye waan ta'eef,xiyyeeffnnoo guddaa kan barbaadudha. Akkasumas iddeessuufi akkasaan wantoota lama waldorgomsiiisu isaaniitiin akka walfakkaataniifi jechoota akkasaan gargaaramu iddeessi kan itti hingargaaramne ta'uu isaaniitiin garaagarummaa akka qaban hubachuun nidanda'ama.

Karaa biraatin immoo,iddeessuun yaada sanaaf hiika kennuuf aadaafi ilaalcha hawaasichaarratti hundaa'uun yaada isa duraa sanarraa adda ta'a. Yaada kana cimsuun Hayakawa (1974: 105) yoo ibsu, *"The kinds of figurative language we use stems from the underlying values and assumptions of our culture or society a well-understood metaphor in one culture may have entirely different meanings in another part of the world"* jechuun barreesseera.Egaa yaada kanarraa hubachuun kan danda'amu, iddeessuun malleen dubbii keessaa isa tokko ta'ee ergaa waan sanaa hubachuuf aadaafi safuu hawaasichaa sirriitti beekuufi hubachuun barbaachisaadha. Kunis hiikni duraan beeknu sun yaada isa lammataa kana hubachuuf shoora olaanaa qaba.

Gosa malleen dubbii ittiaanu nameessa.Nameessaan amala namootaa wantoota adda addaaf kennuun kan dhiyaatudha.Nameessuun gosoota malleen dubbii keessaa isa tokko ta'ee amala dhala namaa lubbu-qabeeyyii yookin lubbu-maleeyyii biroof kennuun dandeettii dhala namaa gonfachiisuun kan ibasmuudha.Yaaduma kana deeggaruun Addunyaa (2014:211) yoo akkasiin ibsa.

Akkuma maqaa isaa nameessaan lubbu-maleeyyii yookaan lubbbu-qabeeyyii biro amala namaa gonfachiisuudha.Haala kanaan akka namaatti beela'anii akka quufan,deemanii akka galan,ijaaranii akka diigan,dhiyaatanii akka hiiqaniifi waan kana fakkaatu akka dalagan kan taasisu fayyadama afaaniti,jechuun barreesseera.

Yaada armaan olii kanarraa kan hubatamu,ogummaafi dandeettii dhala namaa akkaataafi yeroo addaa addaa keessatti wantoota garaagaraaf kennuun malleen dubbii keessaa nameessuu akka ta'e hubachuun nidanda'ama.Miller and Green berg (1991:66) maalummaa nameessuu akkanatti ibsaniiru

Personification is used in speech and writing for giving inanimate objects, abstract concepts or actions, human or near human characteristics, having the quality of metaphor since it is a metaphoric way of spicing up writing, and making the abstract more relatable. In it distinctive human characteristics e.g honesty, emotion, volition, etc., are attributed to an animal, object or ideas.

Nameessuun barreessuufi dubbii keessatti kan itti gargaaramnudha. Kunis amaloota wantoota qabatamoofi mul'achuu hindandeenyeef amala namaa akkeessuun gochaafi dandeettii dhala namaa kan namootaan ala ta'an kanneen akka bineensotaa, biqiltootaafi lubbu-qabeeyyiif kennuun kennuun bakka buusuun nameessu jedhama. Malleen dubbii kana keessatti namaan ala kan nyaatan, dhugan, yaadan, kolfan, taphatan, akkasumas gochoota namaa kan biroos yoo hojjetan kan mul'atudha. Wantoonni akka namaatti beela'anii akka quufan, deemanii akka galan, ijaaramanii akka diigaman kan taasisu fayyadama afaaniiti," jedha. Kanaafuu, fayyadama afaanii keessatti nameessaan amala namootaa, wantootaafi lubbu qabeeyyii biroof kan kennudha. Haaluma kanaan faaruun amantii keessatti amalli fayyadama afaanii kun ni argama. Gama biraan, Fedhasaa (2013:98) maalummaa nameessuu yemmuu ibsu, "Nameessi dubbii qolaa wanta, horii, bineensaafi waan kana fakkaatan amala namummaa gonfachiisuun dhiheessudha. Mala bineensonni ittiin amala ilma namaa wantoota biroo gonfachiisuun hojiisaanitti humna horanidha", jechuun ibse.

Malleen dubbii keessaa kan ittifufu Arbeessaadha. Malleen dubbii kun waan tokko ol kaasuun yookiin gadi buusuun kan dhiyaatu yoo ta'u, faaruun amantiis akkuma kana garmalee waa ol kaasuufi gadi buusuun dhiyaatee kan guddummaa Waaqaa ittiin jajatan, guddina maqaa isaa ol qaban, waa hunda danda'uu isaa ittiin ibsanidha. Addunyaa (2014:214) "Waan tokko guddisanii hamma arbaa, kineessanii immoo hanga huubaa taasisuu jechuudha" jedha. Walumaagalatti, fayyadamni afaanii amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa yaadolee adda addaa keessatti fakkaattii hawaasni gadi fageenyaan akka hubatan gochuun dhiloota darbe irraa eegalee hanga har'aatti barsiisaa, gorsaa, qajeelchaa, akeekkachiisaa, hubachiisaa tureera. Jechoonni haala qindoomina qabuun yoo ijaaraman dhaggeefataa yookaan dubbisaa itti gargaaramuuf ergaa ifa ta'e dabarsuu danda'u. Fayyadamni jechootaa amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa biratti argamus haala gaarin qindaa'ee kan dhiyaatudha. Fayyadama jechootaa amantoota kana biratti argamanis qorataan haala armaan gadiin ibsamaniiru. Qusannoofi filannoo jechootaa: faarsaan bifa walaloon kan dhiyaatuufi jechoota filatamootti waan gargaaramuuf jechoota muraasaan ergaa bal'aa dabarsa. Filannoon jechootaa kunis jechoota *hiika kallattii* qaban (denotative meaning) fi jechoota *hiika al-kallattii qaban*

(*connotative meaning*) jedhamuun bakka lamatti ilaalu ni danda'ama. Ergaan faaruu kunis hiika kallattiifi alkallattii waan qabuufi yaada ergaan isaa dafee hubatamuufi xiinxala gadifageenyaan ergaan isaanii kan hubataman qabu jechuudha. Fayyadamni jechootaa amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa biratti argamu karaa ifa ta'een ergaa barbaade akkuma dabarsu, hiika dhokataas niqabaata. Hiika dhokataa jechuun hariiroo jechi tokko wantoota yookaan taatee hawaasa waliin qabu akka calaqisiisu Lyons (1995) ibsee jira.

Jechamni yaada dhokataa of keessaa qabuun sammuu namaa kan qarudha. Kanaafuu, jecha, gaaleefi hima qofaa dhaabbatee yaada bal'aaf sammuu namaa affeeruu jechuun nidanda'ama. Akkasumas, jechamni dubbii hawaasni cina galaan dubbatuudha. Akka rakkoon irra hingenyeef yaada dhokataan jechootatti fayyadamee waan jechuu barbaadehima. Namni dhaggeeffatu ammoo, haalaan walqabsiisee xiinxaluun hiika isaa argata. Kanaafuu, hiikni jechamaa hawaasa keessatti beekama. Harcourt (1994:216) keessatti yoo ibsu, "*An idiom expression whose meaning is particular to the language or differs from the individual meaning of its element*" jedha. Kunis, hiikni jechamaa dubbataa afaanichaaf malee, hiika namni dhuunfaan itti kennu miti. Kana jechuun hiikni jechamni sun kennu dubbataa afaanichaan malee kan namni kamuu hiiku miti. Haaluma kanaan amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa biratti jechamatti gargaaramuun ergaa barbaachisaa ta'e dhoksaa kanarraa hubachuun nidanda'ama. Kanaaf dubbataan dubbii isaa keessatti jechama yemmuu gargaaramu ofeeggannoo cimaa isa barbaachisa. Kana ta'uu baannaan walhubannaa irratti rakkoon uumamuu danda'a.

Faaruu miira mararfachuun guutamee jirudha. Namni tokko waan faarsu sana jaallatee mararfata. Wanti faarsamu sun biyya, hiriya, haadha, abbaa, loon, dachee, waaqa, goototaafi kan kanfakkaatu ta'uu danda'a. Ilmi namaas wantoota kana keessaa tokkoof miira jaalalaa qabuuf faarsuun mul'isa. Galmee jechoota afaan Oromoo (1996) faaruu yemmuu hiiku "sirba gaarii isaa kaasanii sirbuuf daboo, loon faarsuuf, gocha gaariidhaan maqaa namaa kaasuu, sagalee galataa mararfachuu" akka ta'e ibsa. Haala walfakkaatuun Warquufi kaawwan (1993:63) faaruu gabaabsee yoo ibsu "jajachuu yookan mararfachuu akka ta'etti lafa kaa'a".

Qabiyyeerratti hundaa'uun faaruu waaqaa, dachee jaalalaa, biyya, hiriyya, loon, haadha, abbaafi jechuun gosa adda addaatti qooddama. Dimshaashumatti, faaruwwan kunniin gareedhaanis ta'ee faarfamuunidanda'a. Dhimma dhiyaatuuf bu'uurefachuudhaan hurruubummaa ni qabaata. Fakkeenyaaf, jeekkarsa keessatti hurruubummaan dhiyaachuu danda'a. Yoo miira gammacchuu qabaate ni huruubama, yoo faaruu gaddaa ta'e immoo hinhurruubamu. Kanaafuu sochii qaamaan walqabachuun isaa haala keessatti faarfamurratti daanga'a jechuudha. Faaruun hiika bu'uura (conceptual meaning) fi hiika dabalataa (associative meaning) akka ibsu, Lyons (1995) ibsee jira.

2.3.2 Gahee Fayyadamni Afaanii Jireenya Hawaasummaa Keessatti Qabu

Fayyadama afaanii jechuun tajaajila afaani iddoo adda addaa dhimmoota hawaasaa keessatti qabuudha. Haala kana Clark (1996) yoo ibsu, fayyadamni afaanii hojii kamiyyuu keessatti barbaachisaafi murteessaa ta'uusaa lafa kaa'ee jira. Kana malees fayyadamni afaanii walitti dhufeenya afaaniifi hawaasni waliin qaban kan agarsiisudha. Kanaafuu, hojiin fayyadama afaaniirratti hojjetamu, garaagarummaa haala xiinqooqaafi hawaasummaa jiru adda baasuufi ibsuurratti xiyyeeffachuu qaba. Kana jechuun, haala itti fayyadama afaanii hunda adda addummaa hawaasaa sababa afaaniin uumamu kan hammatudha. As keessatti, garaa garummaa kan jedhu namni dubbatu sun gosa garaa garaa afaanicha keessa jiru filatee kan dubbatu ta'uusaati. Fakkeenyaaf, bakka hawaasni tokko afaan adda addaa beekuti, afaan tokko hojii tokkoof afaan biroo immoo hojii gara biroo fayyadamuu danda'u.

Afaan kan qo'atamu haala caasaafi fayyadama isaatiniidha. Caasaa afaanii yeroo jedhamu qaaccessa xinsagaa, xinjechaa, xinhimaafi xinhiika afaanichaati. Haata'u malee, fayyadama afaanii qo'achuun akka caasaa afaanii qo'achuu salphaa miti. Kunis, fayyadama afaanii qo'achuun xiinqooqa hawaasaa qo'achuu waan ta'eef. Itti dabaluu, qo'annoon fayyadama afaaniifi caasaa afaanii tokko miti. Kanaafuu, qo'annoon fayyadama afaanii haala adda addaan hojiirra oolmaa afaanichaa qorachuudha. Haala kanaan, Liulseged (1994) qo'annoo fayyadama afaanii ilaalchisee akka ibsutti, hawaasa afaan adda addaa dubbatan keessatti seera afaanichaa waliin qaban filachuu kan gaafatudha. Seerichis haala adda addaarratti kan hundaa'u ta'uusaafi

haalootiin kunis naannoo,mataduree, bakka hojiifi kan kana fakkaataan ta'uu danda'a jedha.

Gahee fayyadamni afaanii jireenya hawaasummaa keessatti qabu ilaalchisee fayyadamni afaanii amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaas hordoftoota isaa biratti gahee guddaa taphata. Kunis afaanitti fayyadamamee namoota waldhaban walitti araarsuu,kan wal haalan akka wal amanan gochuu,kan duraan wal abaaran abaarsa isaanii akka hiikkatan gochuu,amantoota gidduutti nagaafi tasgabbiin akka ta'uufi kanneen kana fakkaatan raawwachuun fayyadamni afaanii amantichaa jireenya hawaasummaa hawaasichaa keessatti gahee olaanaa qaba.

Fayyadamni afaanii hojii kamiyyuu keessatti barbaachisaafi murteessaa ta'uusaa lafa kaa'ee jira.Kana malees fayyadamni afaanii walittidhufeenya afaaniifi hawaasni waliin qaban kana garsiisu.Kanaafuu,hojiin fayyadama afaaniirratti hojjetamu,garaagarummaa haala xiinqooqaafi hawaasummaa jiru adda baasuufi ibsuurratti xiyyeeffachuu qaba.Kana jechuun,haala itti fayyadama afaanii hunda adda addummaa hawaasaa sababa afaaniin uumamu kan hammatudha.As keessatti,garaa garummaa kan jedhu namni dubbatu sun gosa garaa garaa afaanicha keessa jiru filatee kan dubbatu ta'uusaati.Fakkeenyaaf, bakka hawaasni tokko afaan adda addaa beekuti,afaan tokko hojii tokkoof afaan biroo immoo hojii gara biroof fayyadamuu danda'u.

Itti fayyadama afaanii yeroofi iddoo murtaa'e tokkotti ragaa baay'ina namoota dubbataniifi afaanota naannoo sanatti dubbataman, haala akkamii keessatti akka dubbataman ilaalchaafi amantii afaanicharratti namni sun qabu kan hammatuudha. Wolff (2000) fayyadama afaanii sirriitti hubachuuf gaaffilee akka yoom,eessatti, maaliif akkamitti,maaliin,eenyuuf ? kan kana fakkaatan gaaffilee xinqooqa hawaasaan walqabatan kaasuun hubachuun akka danda'amu addeessa. Haaluma walfakkaatuun, Stockwell (2002) fayyadama afaanii yoo ibsu, asxaa hawaasaa (sanyii,aadaa) isa olaanaa akka ta'etti ibsa.Namni tokko afaan akkaataa barbaadeen filachuun bakkee adda addaatti dhimma adda addaaf fayyadamuu nidanda'a.Kana rraa ka'uun,Columas (1997) Tabouret-Keller (1985) wabeeffachuun akka ibseetti fayyadama afaaniirratti

hundaa'uun amala afaanii namichi dubbaturraa miseensa garee kamii akka ta'e adda baasuun akka danda'u ibsaniiru.

Akka ibsa hayyoota kanaatti,fayyadamni afaanii amala afaanii keessaa isa guddaafi salphaatti namni tokko garee hawaasaa kamii akka ta'e ittiin addaan baafanu ta'uu hubachuun nidandaama.Haala yaaxina xinqooqa hawaasaa ibsuun fayyadama afaanirratti haala qabatamaa lamatu jira.Isaanis: fayyadamni afaanii haala hojiirra hammatamuufi hawaasni hunduu afaan akkuma dhimmichaatti garaa gara fayyadamuudha.Yeroo hunda itti fayyadamni afaanii ergaa dubbataan darbu isa dhaggeeffatu biratti hubatamuu qaba.Kana ta'uu baannaan, itti fayyadamni afaanii gatii dhabeessa ta'a.Yoomessi bu'uura itti fayyadama afaanii haasawa fuulaafi fuulaan gaggeeffamudha. Itti fayyadamni afaanii yeroo baay'ee gochaa boqonnaa tokkoon olta'e qaba.Gochoonni afaanii kunis kan itti adda bahan gosoota hirmaattotaan, yeroo, iddoofi gocha raawwatamuunidha.Qo'annoon fayyadama afaanii saayinsii beekumsa hawaasaati.Saayintistoonni beekumsa(Cognitive) warra dubbataniifi dhaggeeffatan adda addaan qoratan. Yaaxinni isaanis waa'ee yaadaafi gochaa dubbataa yookaan dhaggeefata adda addaa baasuun kan xiinxaluudha.Gama biraan, qoratoonni hawaasaa gama isaaniitiin itti fayyadama afaanii jalqabarratti walitti dhufeenya qabanirratti gaggeessan. Xiyyeeffannoon isaanis haala yaadaafi gochaa namootaa otoo hinta'iin haala fayyadama afaanichaarratti kan bu'uureffatedha. Kanaafuu,itti fayyadamni afaanii gosoota gocha adda addaa walqabsiisuuf yookaan walitti fiduuf kan fayyadu waan ta'eef qorannoon afaanii gama lamaaniin beekumsaafi hawaasaan qoratamuu qaba.

2.4 Fayyadama Afaanii Amantii Keessatti

Walitti dhufeenya afaaniifi amantii adda baasanii ilaaluun nama rakkisa.Hojiin ilma namaa kamuu amantii dabalatee hundi isaanii afaaniin fayyadamanii ibsamu.Afaan dhalli namaa itti gargaaramu haala eenyummaa hawaasa sanaa kan ibsudha.Fayyadama afaanii jechuun garaagarummaa afaan tokko yookaan looga tokko keessatti haala dubbiin seerlugaan yookaan jechaan uumamu yookaan adda addummaa afaanotaa yookaan loogota gidduutti uumama.

Kanamalees, qo'annoon ittifayyadama afaanii xiyyeeffannoo garaagarummaa xinqooqaa garee murtaawaa tokko keessatti jiru kan ilaalu yookaan haala fayyadamaarratti adda addummaa garee hedduurratti mul'atu kan ilaalu akka ta'e hubachuun nidanda'ama.Kunis,namoonni ilaalcha amantii isaanii gadifageenyaan wal hubachiisuu yoo barbaadan afaanitti fayyadamu.Gahee afaan amantii keessatti qabu yoo ilaalle,namoonni amantii kamuu hordofan ilaalcha amantii isaanii afaanitti fayyadamanii waihubachiisu,waliif ibsu,ittiin waliif gabaasu.

Maalummaan fayyadama afaanii haalaafi bakka kamitti hawaasni akka itti fayyadamuu qabu addeessa.Gama kaaniin fayyadama afaanii jechuun tajaajila afaan haala adda addaa keessatti qabudha.Haala walfakkaatuun Wolff (2000) fayyadama afaanii sirriitti hubachuuf gaaffilee akka yoom,eessatti,maaliif, akkamitti,maaliin, eenyuufi waan kana fakkaatan gaaffilee xinqooqa hawaasaan walqabatan kaasuun hubachuun akka danda'amu ibsa.Kana malees,fayyadamni afaanii yeroofi bakka murtaa'e tokkotti raga baay'ina namoota dubbataniifi afaanota naannoo sanatti dubbataman,haala akkamii keessatti akka dubbataman,ilaalchaafi amantii afaanichaarratti namni sun qabu kan hammatudha.

Akka Liul seged (1994) qo'annoo fayyadama afaanii ilaalchisee akka ibsutti hawaasa afaan adda addaa dubbatan keessatti seera afaanicha waliin qaban filachuu kan gaafatudha.Seerichis haala adda addaa irratti kan hundaa'u ta'uu isaafi haalonni kunis naannoo,mata-duree,bakka hojiifi kan kana fakkaatan ta'uu danda'a. Fayyadamni afaanii yeroofi iddoo murtaa'e tokkotti ragaa baay'ina namoota dubbataniifi afaanota naannoo sanatti dubbataman haala akkamii keessatti akka dubbataman,ilaalchaafi amantii afaanicharratti namni sun qabu kan hammatudha.

Amantiin wanta waliigalaan namoonni itti amananiif ykn bulaniif ilaalcha waan amanani sanaaf uumamaa olii ta'uu isaa mul'isudha.Kunis dhalootaa dhalootatti kan darbudha.Jiruufi jireenya hawaasaa guyyaa guyyaafi ilaalcha isaa waliin walqabata. Waaqni uumaadha;namni uumama waaqaati.Hariiroo namaafi waaqa gidduu jiru karaan ittiin ibsinu keessaa tokko amantiidha.

Fayyadamni afaanii haalaafi bakka kamitti hawaasni akka itti fayyadamuu qabudha. Gama kaaniin fayyadama afaanii jechuun tajaajila afaan haala adda addaa keessatti qabudha. Fayyadama afaanii sirriitti hubachuuf gaaffilee akka yoom, eessatti, maaliif, akkamitti, maaliin, eenyuufi kan kana fakkaatan gaaffilee xinqooqa hawaasaan walqabatan kaasuun hubachuun akka danda'amu ibsa. Kana malees, fayyadamni afaanii yeroofi bakka murtaa'e tokkotti raga baay'ina namoota dubbataniifi afaanota naannoo sanatti dubbataman ,haala akkamii keessatti akka dubbataman ,ilaalchaafi amantii afaanichaarratti namni sun qabu kan hammatudha.

Gahee fayyadamni afaanii eenyummaa amantiifi amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa ijaaruu keessatti qabu olaanaadha. Amantoonni Qaalluu Abbaa Dhugaa afaan qaallichi fayyadamurraan kan ka'e akka waaqaatti isa ilaalu. Sababiin isaas dubbiin afaan isaa keessaa ba'u hordoftoota isaa biratti waan sodaatamuufidha. Afaanitti fayyadamee yoo eebbiseellee wanti eebbifamu sun akka marguufi yoo abaarames badiin cimaan akka irra ga'u amanama. Kana malees, bultoofi jireenyi amantoota sanaa guutummaatti akka eebbifamuuf jecha waan oomishanii argatan mara irraa osoo ofii isaanii hin nyaatiin dursanii mataa dhangaa hundumaarraa geessuuf. Yoo kun ta'uu baate gooftaan nu abaara jedhanii waan amananiifidha.

2.5 Qorannoo Aantee

Bakka kanatti qorannaalee mata duree kana waliin walitti dhufeenya qaban yookiin walfakkaatan kan keessaatti dhiyaatanidha. Kanaafuu, mata duree qorannoo kanaan guutummaa guutuutti kan walfakkaatanii hojjetaman hanga ani dubbisetti kan dhiyaate yoo hin jirre iyyuu, kan mata duree kanatti dhiyaatan ni argamu. Haaluma kanaan, qorataann qorannoo kanaa waraqaalee qorannoo garaagaraa hojjetaman sakkatta'uudhaan waraqaa qorannoo kana waliin walitti dhiyeenya qabu yookaan walitti dhiyaatu jedhamee kan yaadame haala armaan gadiin ibsamee jira. Waraqaa qorannoo kan mata duree kana wajjiin walitti dhiyaatan kan digirii lammaffaa inni jalqabaa kan

Qorichee (2016) mata duree Qaaccessa Qabiyyee, Unkaafi Fayyadama Afaanii Faarsaa Waaqaa Kitaaba “Galata Waaqayyoo” keessatti jedhurratti hojjettee.

Kaayyoon ishees Qaaccessa qabiyyee, unkaafi fayyadama afaanii kitaaba faarfannaa kitaaba “Galata Waaqayyoo” keessaa qaaccessuudha. Argannoon ishees fayyadamni afaanii faarsaa keessatti argaman jechootaafi malleen dubbiin kuulamanii yeedalloo itti uumanii hawaasichaaf dhiyeessuun ergaa darbu akka isaan hubatan ni taasisa. Akkasumas waa’ee waaqaa gadifageenyaan ibsuuf nigargaara. Qorannoo kana qorannoo koo wajjiin kan wal isaan fakkeessu qorannoon lamaanuu fayyadama afaanii irratti kan geggeeffaman ta’uu isaaniiti.

Immaanaa (2007) mata duree Qaaccessa Qabiyyee Faaruu Amantii Duudhaa Oromoo Naannoo Shawaarratti kan Xiyyeeffate. Kaayyoon isaa faaruu amantii duudhaa oromoo adda addaa funaanuun ibsuu, qoqqooduufi akkaataa haala qabatamaa aadaafi hawaasa Oromootti qaaccessuudha. Argannoon isaas, dhiibbaa amnantiileen adda addaa hordoftoota amantii dudhaa oromoo irraan gahaniifi faaruu amantii dudhaa funaane hammam aadaa oromoo akka agarsiisufi kunis badaafi dagatamaa dhufuu isaa lafa kaa’eera. Kunis qorannoo koo waliin kan wal isaan fakkeessu lamaanuu amantii duudhaa ta’uu isaaniiti.

Tafarii (2011) mata duree “Qaaccessa Ergaa Faaruu Jila Qaalluu Haala Aanaa Baakkoo Tibbee” jedhurratti hojjeteera. Argannoon isaas faaruun jilaa Aanaa Baakkoo Tibbee keessatti hawaasa naannoo sanaa kan gorsu, akeekkachiisu, kan barsiisudha jechuun kaa’eera. Kanaafuu, qabiyyeefi kallattii qorannoo isaattiin kan koo irraa adda godha.

Akkasuma Gabii (2007) “Xiinxala Fayyadama Afaan Oromoo Hordoftoota Amantii Isilaamaa Biratti” kan jedhu qorannoo itti guutinsa digrii lammaffaaf kan gaggeesseeru yoo ta’u xiyyeeffannoon qorannoo kanaas, hayyoonni amantii Isilaamaa dhiibbaa sirnoota mootummaawwan darbaniin kan ka’e fayyadama Afaan Oromoof xiyyeeffannaan akka hinjirre, afaanota walitti makuu, Afaan Arabaa baayyinaan ergifachuu, moggaasa maqaa Afaan Arbaatiin kennuu, jijjiirraan Afaan Arabaa irraa gara Afaan Oromootti taasifamu rakkoo qabaachuu isaati. Rakkoon kunis Afaan Arabaa gara Afaan Oromootti yeroo jijjiiramu caasaa afaanichaa eeggatee jijjiiramuu dhabuu isaati. Kun immoo ergaa darbuu barbaadame dabarsuu irratti hanqina qaba jechuudha. Kanaafis sababa guddaa kan ta’e hayyoonni jijjiirraa hojjetan barnoota

idilee kan hinqabne ta'uu isaaniiti. Qorannoowwan kanneen lamaan kan wal isaan fakkeessu, lachanuu qorannoo fayyadama afaanii irratti xiyyeeffachuun adeemsifaman ta'uu isaaniiti. Garaagarummaan isaanii garuu, qorannoon koo kan gaggeeffame fayyadama afaanii amantii Qaalluu Abbaa Dhugaa aanaa Haroo Limmuu irratti yoo ta'u kan Gabii garuu fayyadama Afaan Oromoo Hordoftoota amantii Islaamaa irratti kan xiyyeeffatudha.

Xaahaa Mohaammad (2014) mataduree qorannoo “Qaaccessa Adeemsa Raawwii Sirna Muuda Faraqqasaafi Firiwwan Fookloorii” kan jedhu irratti kan xiyyeeffatedha. Haata’u malee wanti walisaan fakkeessu duudhaa amantii irratti xiyyeeffachuufi adeemsa qorannichi ittiin adeemsifamu ilaalchisee guyyaa dhaabbataa bakka itti raawwatan qabaachuu isaaniiti. Akkasumas, ayyaanni kallattii afuuraan ilaaluu irratti xiyyeeffachuu isaaniiti. Namni ayyaanaan qabame tokko namummaafi gochoota yeroo lafatti dalagan dhaabuun ayyaana ykn afuura isaan irra jiru qofaaf ajajamuun kan walisaan fakkeessudha. Wantoonni dhimmoota kana keessatti lagataman jiraachuufi sirnoonni tokko tokko kan akka araaraa, kennaa ykn galchaan hordoftootaan galu, kkf kan keessatti argamanidha. Wanti adda isaan godhu qabiyyee fi kaayyoon isaanii kan gargar ta’edha. Akkasumas, akkaataan qaaccessaa kan adda ta’edha.

Caalaa (2014) “Xiinxala Fakkoommii Meeshaalee Ayyaanaa Ayyaantuu warra Oofaa Aanaa Meettaa Roobii” kan jedhurratti kan xiyyeeffatu yoo ta,u wantoonni wal isaan fakkeessu meeshaaleen sirna kanaaf oolan kan akka Faachoo, caaccuu, Eeboo, siiqqee, calleefi kkf keessatti kan argaman ta’uu isaati. Akkasumas, maalummaa ayyaanaa ilaalchisee waan waaqaa bakka bu’ame akka uummatni safuu isaa eeggatee kallatti waaqni itti adeemsisuun akka gidduu deemsa raawwatuutti kan ibsamedha. Kun immoo ayyaantuun icciitii dhokataa waaqarraa qabaachuun ykn ayyaanni kun namarra buluudhaan baraafi faloo hawaasichaaf kan dhaamaa deemu ta’uun isaanii kan walfakkeessudha. Adda addummaan isaanii garuu kaayyoofi adeemsi isaa kan gargar ta’edha.

2.6 Caayaa Yaaxinaawaa Qornnichaaa (Theoretical Frame Work of the Study)

2.6.1 Yaaxina Haasgochaa (Speech Act Theory)

Qorannoon kun yaaxxina haasgochaa (Speech Act Theory) bu'uureffate. Yaaxina haasgocha ilaalchisee Austin (1962) akka ibsutti, haasgochi afaan dubbii keessatti jijjiirama akkaataa unkaafi qabiyyee dubbiiti. Waliigaltee kana keessatti maaltu akka dubbatamu, akkamitti akka dubbatamu, wanti dubbatamu maal jechuu akka ta'e kan xiinxaludha. Kanarraa ka'uun gosoonni haasgochaa garaa garaa akka jiran ni hubatama. Akka Austin jedhutti gosoota haasgochaa shanitu jiru. Isaanis: mirkaneessuu (assertive), qajeelchuu (directive), dhaamsa dabarsuu (Commissive), ibsuu (expressive fi labsuu (declarative) dha. Mirkaneessuun ibsoota wantoota addunyaa naannoo keenyaa ittiin ibsuuf gargaaranidha. Kunis wantoota ijaan agarru, gurraan dhageenyu yookiin wantoota miira keenyatti dhagahamu mara kan ittiin addeessinudha. Qajeelchuun immoo walqunnamtii hawaasummaa keessatti ajajuufi gaafachuuf ibsoota dhimmi itti bahamudha. Dhaamsa dabarsuunis adeemsa jiruufi jireenya hawaasummaa keessatti ibsoota waadaa waliif galuufi waliif kakachuu itti dhimma bahamanidha. Ibsuu kan jedhus walqunnamtii hawaasummaa keessatti miira waliif ibsuufi waliif qooduuf kan dhimma itti bahamudha. Miirri kunis miira jaalalaa, miira galateeffannaa, miira jajuufi kkf. Labsuun ibsoota jijjiirama bu'uura godhachuun walqunnamtii keessatti dhimma itti bahamanidha. Taatee hawaasaa keessatti nama, bakka yookiin wanta haasgochaan booda jijjiirama mul'atuun waliigalteen labsii hawaasa gidduutti akka raawwatamu yookiin raawwatamuu akka hinqabne labsamudha.

2.6.2 Yaaxina Xiinqooqa Fayyadama Maltee (Systematic Functional Linguistic)

Yaaxinni xiinqooqa fayyadama maltee afaan akka qabeenya hawaasni hiika galumsa keessatti ibsuudhaan dhimma isaanii ittiin guuttachuuf itti fayyadamuutti kan ilaaludha. Halliday (1985) yaaxiina xiinqooqa fayyadama maltee ilaalchisee, afaan qabeenya maltee hiika galumasa keessatti ibsuuf kan gargaaru ta'uu ibsa. Akka yaada isaatti yaaxinni xiinqooqa fayyadama maltee akkaataa itti uummanni afaan fayyadamuun hiika itti waljijjiiran kan qo'atudha. Yaaxina xiinqooqa fayyadama maltee keessatti galmeessi (register) wanta baa'yee barbaachisudha. Galmeessi (register) walitti dhufeenya hawaasaa

keessatti bu'aa argamudha. Galmeessi kunis wantoota sadi of keessatti qabata. Isaanis:damee (field), jireenya baratamaa (tenor)fi mala (mode)dha.

Dameen, waliigaltee hawaasaa keessatti mata duree yookiin gochaa afaan ittiin fayyadamaa jiran ibsudha.Jireenya baratamaa kan jedhamu immoo namoota afaanicha fayyadaman,walitti dhufeenya tokkoon tokko isaanii waliin qaban kan bakka bu'udha.Malli immoo karaa walqunnamtiin ittiin adeemsifamu kan bakka bu'udha.Jijjiiramtoonni kunniin sadan afaan haalawwan garaa garaa keessatti xiinxaluuf gargaaru.Dhimmoota jijjiiramtoota kanneeniin walqabatan hubachuun namni afaanichatti fayyadamu hiikaafi afaan akkamiitti akka dhimma bahamu tilmaamuuf gargaara.Kutaalee galmeessa sadan (damee, jireenya baratameefi mala) hubachuun hiika galumsaa tilmaamuu qofa osoo hintaane walqunnamtii keessatti hirmaanna cimaa taasisuuf hedduu gargaara.

Akkasumas ibsoonni xiinqooqa hawaasaa qabiyyeewwan fayyadama afaanii xiinxaluuf kan qoratichi dhimma itti bahedha. Ibsoonni xiinqooqa hawaasaa (socio linguistic expression) ibsa fayyadama afaanii haalota garaa garaa keessatti dhugaa hawaasa keessa jiranii ibsuufi taateewwan keessatti walitti dhufeenya dhimmamtoota kanneenii ibsuu kan ilaallatudha. Ibsoonni kunniinis jechoota beeksisuufi nagaa,ebbisuufi abaaruu, jechoota aarsuu yookiin dallansuu, jechoota kabajaafi jechoota firoomaati.Ibsawwan kunniin qabiyyeewwan afaanii taateewwan hawaasa keessatti raawwataman keessatti kanneen dhimma waan itti bahamaniif qoratichi yaadiddama kana bu'uura godhachuun qorannoo isaa gaggeesseera.

Boqonnaa Sadii: Saxaxaafi Malleen Qorannichaa

3.1. Seensa

Boqonnaa kana keessatti tooftaalee qorannichaafi wantonni mala qorannichaa waliin wal qabatan kanneen akka saxaxa qorannichaa, malleen qorannichaa, qorannichaa, mala iddattoo qorannichaa saxaxa qorannichaa, malleen qorannichaa, madda odeeffannoo qorannichaa iddattoo qorannichaa, meeshaalee funaansa ragaaleefi mala qaaccessa odeeffannoo qorannichaafaatuu walduraa duubaan dhiyaatu. Akkuma boqonnaa duraa keessatti ibsametti xiyyeeffannoon qorannoo kanaa inni ijoon Xiinxala Fayyadama Afaanii Amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa biratti mul'atu irratti kan xiyyeeffatudha.

3.2. Saxaxa Qorannichaa

Saxaxni qorannoo yaada waliigalaa qorannichaa kan to'atudha. Kunis qorannichi maal fakkaata, maal irratti bu'uure gaaffiiwwan jedhan irratti saxaxa qorannoo kana jalatti deebii argachuu qaba. Saxaxa qorannichaa murteessuuf qorannichi fayyadama afaanii hordoftoota qaalluu abbaa dhugaa xiinxaluuf waan ta'eef achi keessatti malleen dubbii, jechamoonni, faaruwwan, kaka, eebbi, abaarsiifi wareegni akkamitti akka dhimma itti bahaman kan xiyyeeffatudha.

Qorannoo tokko geggeessuuf kallattiin raawwii qorannichaa maal akka fakkaatuufi maal irratti akka bu'uureffachuu qabu adda baasuun beekuun qorannicha akkaataa yaadameen raawwachuuf gargaara jechuun Victor (2009) barreesseera. Dabalataan, Addunyaa (2011) saxaxni qorannoo tokko kan murteessu gaaffiiwwan qorannichi deebisuuf deemu, kaayyoo isaafi akaakuu odeeffannoo argamuuti jechuun barreesseera.

3.3. Malleen Qorannichaa

Malli qorannoon kun ittiin geggeessame mala akkamtaatti dhimma bahameeti. Malli qorannoo akkamtaa dhimmoota qorannicha keessatti dhiyaatan jechaan yoomessa bu'uura godhatee kan ibsamudha. Kanaafis dura daawwannaa geggeessuu, waan daawwatame galmeessuu, waan galmeessan haala tartiiba qabuun kaa'amee waan qabatamaa bu'uureffatee jechaan kan ibsamu, qorataa amansiisaa kan deemu waan ta'eef haaluma kanaan gargaaramuun qorannoon kun adeemsifame. Denscombe

(2007:66) malli qorannoo akkamtaa aadaa, ilaalcha, amantii, afaaniifi duudhaa hawaasichaa galmeessuun tursuu, rakkoof furmaata kennuu ibsuufi hiikuu akka ta'e barreessee jira. Anis malli qorannoo kootii mala qorannoo akkamtaa (qualitative reseach)dha.

3.3.1 Madda Odeeffannoo

Maddi odeeffannoo qorannoo kanaa madda tokkoffaafi lammaffaadha. Sababiin isaa maddi odeeffannoo tokkoffaan odeeffannoo qorannichaa adeemsa sirna waaqeffannaa Joorgaa keessatti Xiinxala Fayyadama Afaanii hordoftoota Qaalluu Abbaa Dhugaa irratti bu'uureffata. Namoonni madda odeeffannoo tokkoffaa ta'anis amantoota amantii sana geggeessan yookaan salgee jedhamanii beekaman kan namoota sagaliin hundaa'an akkasumas maddi odeeffannoo lammaffaas Biiroo Aadaafi Turiizimii Aanaa Haroo Limmuufi barruulee dhimma kanaan walqabatan sakatta'uun kan argamedha..

3.3.2 Mala Iddattoo

Jamaan qorannoo kanaa hordoftoota Qaalluu Abbaa Dhugaa aanaa Haroo Limmuu kessaa akka amantichaatti salgee jedhamanii kan beekaman namoota sagaliin hundaa'anii amanticha keessatti gahee olaanaa qabanin fudhe. Kanaafuu malleen iddattoo ittiin filatan garaagaraa jiraatanis qoratiichi qorannoo isaaf kan mijatan malleen iddatteessuu akkaayyoo (purposive sampling)dha. Malli iddatteessuu akkaayyoo bakka qorannichaaf mijatuufi eenyufaarraa ragaaleen barbaachisoon argama jedhamee kan dhimma itti bahamedha. Hojii qorannoo keessatti jamaa adda baafachuufi isa keessaas iddattoo barbaachisu fo'achuuf dhimma barbaachisaa akka ta'e (creswell,2009) barreesseera.

Iddatteessuu akkaayyoon (Purposive Sampling), akaakuu iddatteessuu mitcarraa kan qorataan beekumsa dhimmichaarratti qaburraa ka'ee kanneen odeeffannoo irraa argachuu danda'u murteessuu ilaallata. Akkaayyoo kan jedhameefis akka kaayyoo qorannichaatti yookaan qoratiichaatti odeeffataa filachuu akka ta'e (Addunyaa ,2011:67) barreessee jira. Malli iddattoo ani itti gargaarame mala iddattoo mitcarraa ta'ee gosa iddattoo akkaayyoodha. Kanas kanin filadheef gosoota iddattoo biroo caalaatti qorannoo koo anaaf milkeessuu danda'a jedhee waanin yaadeefidha.

3.3.3 Mala Ragaan Ittiin Funaaname

Gosoota funaansa odeeffannoo kamiyyuu dhibbaa dhibbatti odeeffannoo sirriitti fudhatama agarsiisuuf gahaa ta'e akka hinjirre Kumar(2005:119) yoo ibsu, "None of the methods of data collection provides 100% accurate and reliable information", jedha. Iddattoon filadhuraa haala garaagaraa gargaarameen odeeffannoo sassaabbadha. Haaluma kanaan meeshaaleen odeeffannoo ittiin sassaabbadhes daawwannaafi afgaaffiidha.

3.3.3.1 Daawwannaa

Daawwannaan karaa odeeffannoon jalqabaa funaanuuf oolan keessaa tokko akka ta'eefi karaa gocha tokko ittiin daawwachuun yookaan dhaggeeffachuun odeeffannoo funaannu ta'uu Kumar (2005) yoo ibsu, "observation is one way to collect primary data. It is a purposeful and selective way of watching and listening to interaction or phenomenon as it takes place" jedha.

Kanaaf qoratiichi gosoota funaansa ragaalee kanatti gargaaramuun xiinxala fayyadama afaanii hordoftoota amantii Qaalluu Abbaa Dhugaa biratti mul'aturratti yeroo salgeen qaallichaa akkasumas hordoftoonni amantichaa faarfatan, eebbbaafi abaarsi adda addaa geggeeffamu daawwachuun waraabuufi suura kaasuudhaan isa sagaleen warabame immoo gara barreeffamaatti jijjiiruun fayyadama afaanii amantoota sana biratti argamu adda baasuun xiinxalameera. Qoratiichi yeroo daawwatus yaadannoo barbaachisaa ta'e qabachuudhaan, suura kaasuudhaan, faaruu sana waraabuudhaan walumaagalatti, ragaaleen barbaachisoo ta'an qabatamaatti walitti qabamaniiru. Daawwannaa kanaan wati argame fayyadamni afaanii amanticha keessatti argamu gorsuuf, akeekkachiisuuf, waaqaaf galata galchuufi kkf kan ooludha.

3.3.3.2 Afgaaffii

Meeshaan ani raga qorannoo kanaaf ta'u ittiin funaannadhe kan biraan afgaaffiidha. Gaaffilee dhimma mataduree qorannoo kana xiyyeeffatan dursee qopheessuun hirmaattota amantichaa keessaa kanneen akka iddattootti filatamaniif dhiyeesseen jira. Gaaffilee dhiyaataniif fayyadamni afaanii amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa biratti argaman hiikni itti kennamee jira.

Afgaaffiin namoonni lama yookaan isaa ol walitti dhufuudhaan yaada sammuu dha qaban tokkorratti kan waliin dubbatan ta'uu Kumar(2005:123) yoo ibsu,"any person to person interaction between two or more individuals with specific purpose in mind is called an interview," jedha.Kanumaan walqabatee Kotharin (2010) meeshaan odeeffannoo funaanuuf afaaniin deebii kennuurratti kan hundaa'eefi caalmaadhaan qorannoo gadifageenyaa barbaaduuf kan oolu ta'uu ibsee jira.odeeffannoo afgaaffiidhaan funaanamu wanti gaarii taasisu qorataan gaaffii isaa sirriitti ifa godhee akka ibsuuf odeef-kennaa gaafachuu danda'a jechuun (Dastaa, 2002:84) barreessee jira. Haaluma wal fakkaatuun Yale (2006:50), afgaaffii yoo ibsu, afgaaffiin yeroo barbaadametti fooyya'uu danda'a. Dhimmi gaafatame yoo ifa hintaane ta'e akka odeef-kennaaf galutti jijjiiruun nidanda'ama jechuun barreessee jira.Yoomessi afgaaffii kanaas bakki amantoonni Qaalluu Abbaa Dhugaa itti argaman aanaa Haroo Limmuu bakka Gorbaa Guddinaa jedhamutti.Guyyaan odeeffannoon afgaaffiin hirmaattotarraa funaanames gaafa Guraandhala 20/06/2010 ti.Hirmaattonni afgaaffii irratti dhiyaatanis namoota sagal yommuu ta'an namoonni salgan kun salgee jedhamanii beekamu.Kanan isaan filachuu danda'eefis malli iddateessuu kootii mala iddateessuu akkaayyaa (purposive sampling)waan ta'eefidha.Malli kunis kan barbaachiseef qorataan akka kaayyoo isaatti ragaalee barbaachisaa ta'e irraa argachuun danda'a jedhee waan amaneefidha.

3.3.4 Mala Qaaccessa Odeeffannoo

Qaaccessa odeeffannoo Addunyaan (2011:71) yommuu ibsu, qaaccessa odeeffannoo akkamtaa keessatti odeeffannicha qopheeffachuun,irra deebi'anii dubbisuun keessoo isaa baruu, qoqqooduu, ibsuufi hiikuun adeemsa qorataan tokko hordofuu qabu keessaa warra muraasa jechuun addeessa.Denscombe (2004:294) irratti akka ibsetti,ragaa walitti qabuufi qindeessuun yaada xumuraarra ga'uu keessatti adeemsi qulqullinaan ragaa sana ibsu jiraachuun barbaachisaadha. Ragaalee walitti qabuuf adeemsa filannoo iddattoo irraa eegalee mala odeeffannoo funaanuun ragaa walitti qabuun hiikuu akka ta'e ibsee jira.Qorannoo kana keessatti odeeffannoon mala daawwannaafi,afgaaffiin walitti qabaman muuxannoo qoratichaafi kitaabilee adda addaa bu'uureffachuunidha. Haaluma kanaan ittifayyadama afaanii hordoftoota qaalluu

abbaa dhugaa ragaalee namoota faaruu sana keessatti hirmaatanirraafi waajjira aadaafi turiizimii aanichaa irraa argaman haala walitti dhiyeenya qabuun qindaa'anii qaacceffamaniiru.

Boqonnaa Afur: Dhiyeessaafi Qaaccessa Ragaalee

4.1 Seensa

Boqonnaa kana jalatti xiinxala fayyadama afaanii amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa gaffilee bu'uuraa qorannichaaf deebii kennuudhaaf gosa meeshaalee odeeffannoo garaagaraa kanneen daawwannaa fi afgaaffii fayyadamuudhaan ragaaleen barbaachisoo ta'an sassaabamanii jiru. Ragaalee kanas, gaaffilee bu'uuraa dhiyaataniif fayyadama afaanii hordoftoota Qaalluu Abbaa Dhugaa biratti mul'atan keessaa kanneen akka jechootaa, malleen dubbii, eebba, abaarsa, wareega, kaka, faaruufi waan kana fakkaatan kanneen deebii ta'uu danda'an boqonnaa kana keessatti qaaccessuufan deema. Qabiyyee fayyadama afaanii kunneen jalatti qaaccessamanis malleen dubbiin ergaa maaliiti darba, eebbii fi abaarsi faayidaafi miidhaa akkamii hawaasicha keessatti qabu, namni hawwiin garaa isaa akka fiixaan ba'u barbaadu akkamiin akka wareeggatee dhageessifatu, yoo sobanii kakatan rakkinni maalii akka namarra ga'u, faarfannaa gosa adda addaan akkamitti waaqa gammachiisuun akka danda'amu qabiyyee fayyadama afaanii hordoftoota Qaalluu Abbaa Dhugaa jalatti qaaceffamu. Kana jechuunis ergaa fayyadama afaanii amantoonni qaalluu abbaa dhugaa akaakuu fayyadama afaanii kanaan ergaa maalii dabarfatu kan jedhu mata duree tokkoo tokkoo gosoota fayyadama afaanii jalatti qaaceffamu.

Gaheen fayyadama afaanii eenyummaa amantiifi amantootaa Qaalluu Abbaa Dhugaa ijaaruu keessatti qabu hordoftoonni amantichaa fayyadama afaanii mana amantichaatti hojjiirra oolurraan kan ka'e qaallichi nuun oli, nuun isaa gadi jechuudhaan namoonni oomisha oomishanii kan galchaniif. Qabiyyeen kunis boqonnaa kana jalatti qaaceffama.

4.2 Fayyadama Afaanii Hordoftoota Qaalluu Abbaa Dhugaa Biratti

Hordoftoonni Qaalluu Abbaa Dhugaa guyyaa waaqeffannaas ta'e guyyoota biroo Afaan Oromoo akkaataa garaagaraatti dhimma itti ba'u. Fayyadamni afaanichaa kunis qabiyyeewwan (ergaa) dabarfachuun barbaadame bu'uureffachuun garaagara ta'a. Akka Wollf (2000) fayyadamni afaanii ergaa dabarsan bu'uureffata. Hordoftoonni Qaalluu Abbaa Dhugaas jechoota, malleen dubbii, eebba, abaarsa, wareega, kakaafi faaruutti

gargaaramuun jaalala, amantii, jibba, balaaleffannaa isaaniifi olaantummaa qaallichaa agarsiisu.

Bakka Waaqeffannaa Qaalluu Abbaa Dhugaatti hordoftoonni rakkoo isaaniif furmaata barbaaddachuu kan dhaqan warra naannoo sanaa qofa osoo hintaane naannolee addaa addaa irraa kan dhufanis nijiru. Namoonni bakkaafi naannoo garaagaraa irraa dhufan kunneen ammo saba aadaa garaagaraa qabaniifi afaan adda addaa dubbatanidha. Kanaaf, milkaa'ina hojii sirna Waaqeffannaa kana keessatti dhimmi afaanii bakka olaanaa qaba.

Jechoonni haala qindoomina qabuun yoo ijaaraman dhaggeefataa yookaan dubbisaa itti gargaaramuuf ergaa ifa ta'e dabarsuu danda'a. Fayyadamni jechootaa amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa fayyadamamni jechootaa haala gaarin qindaa'ee kan dhiyaatudha. Fayyadama jechootaa amantoota kana biratti argamanis qorataan haala armaan gadiin ibsamaniiru. Qusannoofi filannoo jechootaa faaruu bifa walaloon kan dhiyaatuufi jechoota filatamootti waan gargaaramuuf jechoota muraasaan ergaa bal'aa dabarsa. Filannoon jechootaa kunis jechoota hiika kallattii qaban (denotative meaning) fi jechoota hiika al-kallattii qaban (connotative meaning) jedhamuun bakka lamatti ilaaluu ni danda'ama. Ergaan faarfannaa kunis hiika kallattiifi alkallattii waan qabuufi yaada ergaan isaa dafee hubatamuufi xiinxala gadifageenyaan ergaan isaanii kan hubataman qabu jechuudha. Fayyadamni jechootaa amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa biratti argamu karaa ifa ta'een ergaa barbaade akkuma dabarsu, hiika dhokataas niqabaata. Hiika dhokataa jechuun hariiroo jechi tokko wantoota yookaan taatee hawaasa waliin qabu akka calaqisiisu Lyons (1995) ibsee jira.

4.2.1 Jechama

Hordoftoota Qaalluu Abbaa Dhugaa biratti fayyadama afaanii mul'atan keessaa tokko jechama. Kana jechuun hordoftoonni sun jechamatti gargaaramuun eenyummaa isaaniis ta'e kan amantichaa ni ibsatu. Haala itti fayyadama afaanii sadarkaa jechamaatti jiru ilaalchisee akka itti aanee jirutti dhiyaatee jira. Harcourt (1994:216) keessatti yoo ibsu "An idiom expression whose meaning is particular to the language or differs from the individual meaning of its element" jedha. Kunis, hiikni jechamaa dubbataa afaanichaaf

malee, hiika namni dhuunfaan itti kennu miti. Kana jechuun hiikni jechamni sun kennu dubbataa afaanichaan malee kan namni kamuu hiiku miti jechuudha.

Jechamni yaada dhokataa of keessaa qabuun sammuu namaa kan qaruudha. Kanaafuu, jecha, gaaleefi hima qofaa dhaabbatee yaada bal'aaf sammuu namaa affeeruu jechuun nidanda'ama. Akkasumas, jechamni dubbii hawaasni cina galaan dubbatuudha. Akka rakkoon irra hin geenyeef yaada dhokataan jechootatti fayyadamee waan jechuu barbaade hima. Namni dhaggeeffatu ammoo, haalaan walqabsiisee xiinxaluun hiika isaa dhokataa argata. Kanaafuu, hiikni jechamaa hawaasa keessatti beekama. Jechama Oromoos yoo fudhanne hawaasichatu ittifayyadamuun dubbii kooba. Kanarraan kan ka'ees, hawaasichaan alatti hiika hin qabaatu. Waa'ee jechamaa ibsuufi ija hawaasichaan xiinxaluun barbaachisaadha. Dhimma maaliifi haala akkamii keessatti akka fayyadamu hubachuun sadarkaa jechamni itti argamu hubachuuf nu fayyada.

(1) *Miila gedderachuu*
Karaa siif laanneerra
Hiikkadhu
Itti siqii irraa hiiqi
Ulaa ba'uu
Mijuu tolfachuu
Eeboo waaqaa
Eeeboo lafaa
Qe'ee dikee
karaa naaf kennaa

Akkuma (1) jalatti ragaalee kennamanirraa agarru Hordofoota Abbaa Dhugaa biratti ergaan fayyadama afaanii 'miila gedderadhu', jedhuu galii guyyaa biroo deebi'i jechuu yommuu ta'u kunis yeroo namni waa himsiifachuu yookaan abaaruuudhaaf deemnaan milkiin qajeeluu didu yookaan ayyaanni qaalluu sanaa dhimma namichaa arguu dhabu kan jedhamudha. Altokko tokkos abaarsa keessatti yeroo namni lama wal himatee inni himatame hindhiyaatiin hafu yeroo lammaffaa akka dhiyaatutti himataa sanaan miila gedderadhu jedhama. 'Karaa siif laanneerra', jechuun ammoo abaari jechuudha. Jechamni karaa siif laanneerra jedhu kun Qaalluun Abbaan Dhugaa aangoo isaatti fayyadamee karaa namni ittiin nama miidhuu danda'u namaaf kennuuf aangoo kana qabaachuu isaati. Kunis himatamaan irra deddeebi'ee akka dhiyaatee amanamu itti

himamee al sadii yookaan afur yoo dhiyaachuu didedha. Akka hiika jechama kanaatti waaqni waan barbaade gochuu danda'uu isaa agarsiisa kun immoo callisee osoo hin taane afaanitti fayyadameeti. Kanaaf, akka amantii Qaalluu Abbaa Dhugaatti jechoonni afaan waaqaa keessaa ba'u hundi akka raawwatamutti ilaalama. Kana jechuun waan inni ta'i jedhe nita'a; waan inni dhiisi jedhe immoo hinta'u jechuudha. Walumaagalatti, akka jechama bo'oo tokkoffaa irratti ibsame kana irratti waaqni waan barbaade gochuufis ta'e dhiisuuf aangoo qabaachuu hubanna. Jechamni toora lammaffaa irratti argamu kan 'Hiikkadhu', jecdhu abaarsa ofirraa kaasi jechuu yommuu ta'u kunis kan jedhamu namini tokko erga abaaramee booda isaafi maatii isaa akkasumas firootan isaarra dhibeen gurguddaan yeroo gahu namtichi abaare waamamee akka abaarsa sana irraa hiiku taasifama. Kanaa booda maatiin sun nagaa ni argata. Kunis kan raawwatamu fayyadama afaanii kan qaalluun sun itti gargaaramu irratti hundaa'eeti. As keessatti waaqni aangoo isaatti gargaaramee waa hidhuufi hiikuuf ykn balleessuufi oolchuuf humna qabaachuu isaati. Fayyadamni afaanii jechama kana keessatti argamus waaqni waan hamaa namarraa kaasuufi wanta gaarii namaa gochuuf namni badii balleessetti gaabbee yaada isaa haareffachuu hubanna.

Jechamni 'Itti siqii irraa siqi', jedhus kakadhu jechuudha. Kunis kan jedhamu yeroo namni tokko dhoksaatti yakka hojjete dhiyaatee karaa inni ittiin dhiyaatee nama isa shakke sanaaf ittiin amanamudha. Namichi shakkamaan sunis dhuguma waan iiti shakkamee dhiyaate sana raawwateera ta'e abaarsichi namticharratti raawwatama. Garuu namtichi yakkicharraa bilisa yoo ta'e kakaan yokaan abaars sun isa miidhuu hin danda'u. Fayyadama afaanii jechama kanaa yommuu ilaallu gaariis ta'e hamaa hojjetanii waaqa jalaa dhoksuun akka hindanda'amne hubanna. Kana jechuun waaqni humna waan dhoksaatti hojjetamu tokko saaxiluu ykn ifa baasuu qabaachuu isaati. 'Karaa naaf kennaa', jechuunis abaaruu naaf eyyemaa jechuu yommuu ta'u kunis kan jedhamu yoo namtichi balleesse dhiyaatee waan irratti shakkame sanaaf amannamuu yoo baate kan himataan jedhee gaafatudha. Karaan kennamuuf kunis abaarsichi akka naaf dhaga'amuu naaf taasisaa jechuun eyyema waaqa gaafachuudha. Jechamni ittiaanee jiru 'Mijuu tolfadhu', jechuun karaa ykn deemsa kee qajeelfadhu jechuudha. Kana jechuunis miilkii qajeelfadhu jedhamees nihiikama. yoo waaqni milkaa

namaaf tolche ba'uufi galuun namaa waan milkaa'uuf yaada balleessaa ofii beekuun waaqa waliin ta'uun isa faana bu'uuti.

Jechamni inni biraan immoo 'Kormi cirri haata'u' kan jedhudha. Cirriin gosa allaattii saffisaan barriftudha. Allaattiin kun ga'een ishee loowwan irraa silmii nyachuun beekamti. jechuun eebba keessatti eebbi kun waaqa biraa dhageettii siif haa argatu jechuu yommuu ta'u 'rimaan haphée haata'u', jechuunis eebbichi si haa qabatu jechuudha. 'Faachan lafaan dha'ee', jechuun waaqa waammannaan naaf milkaa'ee jechuu yommuu ta'u, 'harkaafi miilla cabsii', jechuun filannoo dhabsiisi ykn waan inni godhu wallaalchisi jechuudha. 'Dhundhumatti naaf qabi', jechuunis dafi yeroo itti hinkenniin jechuu yommuu ta'u, 'taakkuutti naaf qabi', jechuun qabaa kee itti cimsaa naaf deemi jechuudha. 'Dha'ii harkaa naaf buusi', jechuun osoo inni hinbeekiin horii koo naaf deebisiisi jechuudha.

4.2.2 Malleen Dubbii

Malleen dubbii gosa dubbiiti: gosa dubbii sammuu namaa keessatti jechootaan fakkii uumuudhaan waan tokko sirriitti akka ifa ta'u kan dandeessisudha. Kana jechuun haalamiidhagina qabuun yaada barbaadame sirriitti ibsuuf kan fayyadu yoo ta'u, kaayyoo ka'ameefis sonaan itti milkaa'uuf kan gargaarudha. Innis akaakuu adda addaa qaba. Isaan keessaa muraasni isaanii armaan gadiitti dhihaataniiru.

4.2.2.1 Akkee/Akkasaa

Akkeen yaada, amala yookiin gocha lama wal dorgomsiisuudhaan uumama; jechootni 'akka', 'fakkaata' jedhan uumama mala dubbii kanaaf kan fayyadanidha.. Akkee keessatti wantoonni sadii jiraachuu isaanii ibsa kana keessaa ni hubatama: kan ibsu, kan ibsamuufi amala irratti walfakkaatanidha. Gosoota fayyadama afaanii keessaa malleen dubbii isa tokkodha. Gosoota malleen dubbii amantoonni Qaalluu Abbaa Dhugaa itti fayyadaman keessaas akkasaan isa tokkodha. Kanaaf malleen dubbii akkasaa hordoftoonni amantichaa yeroo abaarsaa itti fayyadaman akka armaan gadiitti haa ilaallu.

- (2) *Akka gannaan si qabee*
Akka bishaan guutetti
Akka naasuun duutetti
Jireenyisaa akka eebichaa haa hadhaa'u.
Akka lafee qullaa haa hambisu.
Jireenyisaa akka dhagaa achumee haata'u.

Akkuma ragaalee (2) irratti kennaman irraa agarrutti walaloon akka gannaan si qabee jedhu ganni yeroo eeggatee akkuma dhufu Qaalluun Abbaa Dhugaas nama isaaf abboomamuu dide afaanitti fayyadamee akkuma ganna rooba eeggatee guutee nama dabarsuu didu innis yaroo eeggatee akka warra hojii isaa galmaan ga'uu didan miidhuu akka danda'u aangoo qabaachuu isaa hubanna. Toora lammaffaa irratti akka bishaan guutetti kan jedhu bishaan guute yoo itti seenan nama fudhatee sokka. Kanaaf fayyadamni afaanii bishaan guutetti fakkeeffamee yeroo ati muddamtuttin si qabe kanaa booda qabaa koo jalaa bahuu hin dandeessu jedhee dhaadachuu qaalluu abbaa dhugaa agarra. Toora sadaffaa irratti akka naasuun duutetti kan jedhu bakka ati abdii kutattee du'a eeggachaa jirtuttin si qaqqabe kanaan booda bakka geessu hin qadu jechuudhaan aangoo waaqummaasaa mul'isuu argina. Toora afreffaa irratti ibsame jireenyisaa itti haa hammaatu, itti haa hadhaa'u jechuudha. Jireenyi isaa itti haa hadhaa'u yommuu jedhamu bakka inni deemetti guutummaan jireenya isaa bita itti haa galu jechuudha. Malleen dubbii kun kan dhimma itti bahamu abaarsa keessattidha. Toora shanaffaa irratti akka lafee qullaa haa hambisu jechuun bultoon isaa duwwaa haa ta'u jechuu yommuu ta'u toora ja'affaa irratti jireenyi isaa akka dhagaa achumee haa ta'u jechuun bultoon isaa jijjiirama hin agarsiisiin, gadi malee ol hin deemiin, jireenyi itti haa ulfaatu jechuun hiikamuu danda'a.

4.2.2.2 Iddeessa / Bakkasaa

Malli dubbii kun amala, gocha ykn bifa namaa kan biroodhaan guutumaa guutuutti bakka buusa. Wantoota sana wal dorgomsiisuudhaan hindhiheessu. Karaa biraatiin jechoota waldorgomsiisuuf fayyadan of keessaa hin qabu jechuudha Ricover (1975:28) iddeessa akkas jechuun ibsa. *“Methaphor is possible only because of methaphor presents the polarity of the terms compared in on bridge form.”*

- (2b) *Dachee niitii waaqaa*
Marga biqilchitaa
Abaarsi kun hapee itti haata'u
Gannaan ga'een si qabee.
Gooftaa sagalee warqee.
Kormi cirrii haa ta'u
Rimaan hapee haa ta'u

Akkuma(2b)jalatti ragaa kennamerraa agarru jechi waaqa jedhu waaqa isa uumaa osoo hinta'iin samii jechuudha.Ergaan fayyadamni afaanii dachee niitii waaqaa marga biqilchitaa kan jedhu dacheen akka haadha manaatti yommuu ilaalamtu waaqni immoo akka abbaa manaatti ilaalama jechuudha.Kanarraa kan hubannu akkuma haati manaafi abbaan manaa maliin jiraatanii ijoollee horatan,waaqnis bokkaawaaqarraa roobsee jennaan margi lafarratti biqliuu akka danda'udha.Toora sadaffaa irrattis'abaarsi kun hapee itti haata'u jedhu hapeen kan wanta tokko qabee gad hin dhiifne wanta tokko walitti qabsiisuuf kan gargaarudha. Fayyadamni afaanii abaarsa kanaa abaarsichi gad isa hingadhiisiin irratti haa raawwatamu jechuudha.'Gannaan gaheen siqabe',jechuunis waqtiilee jiran keessaa tokko ta'ee yeroo roobni roobee itti galaanniguutuudhaan nama dabarsuu dhowwatudha. Fayyadamni afaanii isaas bakka ati waan gootu wallaaltee rakkattettinnaangoo kootiin si qabee akkan barbaade si godhaa jechuudha.'Kormi cirri haata'u, jechuunis cirriin gosa simbirroo saffisaan barriiftu yommuu taatu gaheen simbirroo kanaa loon irraa silmii funaantee nyaachuudhaan jiraatti.Gara fayyadama afaanii isaatti yeroo deebinu eebbichi dafee si haa qaqqabu,rokkoo keetiif dafii deebii argadhu jechuu yemmuu ta'u 'rimaan hapee haa ta'u',jechuun abaarsichi itti haa qabatu jechuudha.

4.2.2.3 Nameessa

Nameessa kan jennu wantoota nama hintaane bineensota, lubbuuqabeeyyii, lubbuudhabeeyyii waan namni godhu, dubbatu, yaadu akka waan nama ta'anii kana hundaaraawwatanitti gochuun nama fakkeessuun bifa itti dhihaataniidha. Kunis, dandeettii barreessaan barreeffama isaa keessatti calaqqisu irratti hunda'a.kana jechuun dandeettii fayyadama jechootaa barreesichi qaburratti hunda'a.Kanas, Wantoonni akka namaatti beela'anii akka quufan,deemanii akka galan, ijaaranii akka diigan, kan taasisu fayyadama afaaniiti. Kanaafuu, fayyadama afaanii keessatti amala namootaa

wantootaafi lubbu qabeeyyii biroof kan kennudha. Dabalataan, nameessi amala dhala namaa bineensa, meeshaa, akka namaatti ni nyaata, dubbata, gochaawwan adda addaa niraawwata. Kana irraa wanti hubannu, mala dubbii kana keessatti wantoota nama hintaane amalaaafi gochaa yaadaafi kanneen biroof kennuudha. Kun kan agarsiisu, wanti nama hintaane akka namoonni raawwatan gonfachuun kan dhihaataniidha. Fayyadama afaanii malleen dubbii nameessaa amantoonni Qaalluu Abbaa Dhugaa fayyadaman keessaa tokko: “*Yoo hidhata isaarraa adda baafte*”... Kun kan inni raawwatamu wareega keessattidha. Nama harreen jalaa badetuu, akkuma hattuun harreefi teepha gargar baafte yaa waaq ati akkasuma jireenya isaarraa gargar baasi jedhee yommuu inni wareeggatu argina. Yoo waaqni inni itti himate dhaga’eefii raawwateef wanta wareege sana galchii dhiyeessa.

4.2.2.4 Arbeessuu

Arbeessuun waa’ee waan tokkoo dhugaan ta’ee olitti garmalee gurra guddisanii dubbachuudha. Kineessuun ammoo, faallaa isaati. Kunis waan tokko garmalee xiqqeessanii yookaan salphisamanii dubbachuudha. As keessatti wantoonni garmalee guddifamanii yookaan xiqqeeffamanii ibsamaman Yeroo baay’ee kan ta’uu hindandeenyeedha. Karaa biraatiin, wanti garmalee guddisnee yookaan garmalee xiqqeessinee ibsinu kan gurra dubbisaa biratti dhugaa hinfakkaanneedha. Yaadonni bifakanaan ibsaman jechoota wantoota ittiin ibsinu waliin kan deeman ta’uu qabu. Sababnisaa, yoo kana ta’e dubbistoonni miira bareedaan simachuu kan danda’aniif. Dean (2006:50) irra akka keesseetti “Hyperbole is exagration that is based in truth.” Yaadnikun kan ibsu dhugaa jiru osoo hintaane olkaasuun dhiheessuudha. Karaa biraatiin, ogbarruu kam keessatti iyyuu akaakuun mala dubbii waan fayyadamuuf hiika bifa tokkookennuun rakkisaadha. Hayyuudhumti kun dabalee yoo ibsu “Arbeessuun akaakuu maladubbbii ta’ee gurra guddisuun yookaan ukukkubsuun xiyyeeffannoo uumuuf nifayyada” jedha. Akka yaada hayyuu kanaatti, arbeessuun ogbarruu barreeffamaa keessatti yaada tokko yookaan barreeffama tokko xiyyeeffannaan akka itti kennamu kan godhu ta’uu isaa irraa huba

(2c) *Dallaa kormi jiru,
 Goromsi hingurdaa 'uu
 Erga foolii Uumoo,
 Kan biroo hinurgaa 'uu
 Kan irreessa kee yaade
 Kan jireenya kee arge ,
 Gooftaa sagalee warqee
 Baguman kan kee ta'e,
 Osoon kan ormaa ta'ee,
 Qaatan kan kolfaa ta'ee*

Akkuma (2c) irratti ibsame jechi korma jedhu korma sa'aa osoo hintaa abalu korma jechuun cimaadha jechuudha Kanaaf jechi korma jedhu waaqa isa cimaa bakka bu'a. Dallaa kan jedhus dallaa horiin keessa bulu osoo hintaane eegumsa kan jedhu bakka bu'a, Akkuma horiin dallaan itti ijaaramee akka bineensaan hin nyaatamne eegamu hordoftoonni Qaalluu Abbaa Dhugaa eegumsa waaqaatiin jiraatanii miidhaa diina isaanii akka oolan agarsiisa. kormi dallaa horii keesa jiraannaan goromsi ariisaa yookaan yaabbii geese ari'amuu dhabdee hingurdooftu ari'amtee rimoofti jechuudha. Gaaffii qabduuf deebii argatti jechuudha. Namoonnis gaaffii qabaniif deebii barbaachisa ta'e argatu jechuudha. Bo'oo 3ffaafi 4ffaarraatti, kan barreeffame erga oolmaa, gochaa Uumoo beeknee (mi'eeffannee) kan birootti beeknee hinbullu jechuun jajachuudha. Toora shanaffaafi ja'affaa irratti, namni miidhaas ta'e bu'aa ati kennitu ilaaleefi yaade simalee hinjiraatu. Toora torbaffaafi saddeettffaa irratti, yoo namni badii dalage gorsitee deebiste waan ati dubbattu hundi mudaa hinqabu, kanaafuu kan akka kee hinargamu jechuudha. Toora sagleffaafi kurnaffaa irrattis, geggeessummaafi tika kee jalatti eegamuun koo nagammachiise, osoon kan ormaa ta'ee akkan badu nahubachiisee jira ati garuu gara koo waan taateef ormi ykn diinni koo miidhaa narraan geessisuu hindandeenye jechuudha. Kan ormaa yommuu jennu osoon waaqa biraa jalattan jiraadha yokaan bula ta'ee akka fedha isaanii na taasisanii lafarraa ana balleessuudhaan diinni baduu kootti gammadu godhu turan; ati garuu waaqa ani amanadhee itti jiraadhu waan taateef qaanii ani qaana'uu male diina kootti uffistee anaan immoo diina koo duratti mo'ichaafi injifannoon akkan deddeebi'u gootee jechuudha. Kanaaf kan kee ta'uun koo waan hundumaa caalaa na gammachiiseera.

4.2.3 Eebba

Amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa biratti eebbi kan inni geggeeffamu sagantaa torbiifi ji'aa irratti irrattidha. Haa ta'u malee, eebbi yeroo tuttufii, ibsaafi addaamoo kan yeroo kaaniirraa haala adda ta'een eebbifama. Eebbi yeroo ayyaanaa kan yeroo biroo irraa saba bal'aaf itti yaadamee itti qophaa'amee waan eebbifamuuf adda ta'a. Eebbi eebbifamu umurii, saalaan, baraan, ji'aan waqtiin garaa gara ta'uu danda'a. Haala qabatamaa yeroo sanaati eebba eebbifamu murteessa jechuudha. Anis akkan xiinxaletti eebbi yaada garaa ofii yookiin hawwiin ani qabu guutummaa jireenya kootiif haata'u jechuun gaarii waliif hawwu akka ta'e xiinxaleen jira.

Meeshaalee funaansa ragaalee olirraa dhaabbachuun eebbi yommuu eebbifamu namni eebbisu yookiin ayyaantuun jiraachuufi uumamni eebbifamuufi uumaan galateeffamu akka jiran hubadheera. Kana malees, adeemsa eebba eebbisuu keessatti duraa duubni eegamuu qabu akka jiru tilmaamee jira. Ittidabalees, eebba keessatti kadhannaa, galatoofi wareegni kan jiran ta'uufi kan eebbisuufi kan eebbifamu waljalaa qabuun akka waleebbisan xiinxalameera. Namni eebbisuufi uumamni eebbifamu yommuu walharkaa fuudhuun waleebbisan haala itti aanuun dhiyaateera.

(3)	<i>Yaa Waaq! Jennee Ayyee jedhaa,</i>	<i>Ayyee</i>
	<i>Waaqni uumaan qananiidha,</i>	<i>Ayyee</i>
	<i>Qanani'ee nu qanansiisa,</i>	<i>Ayyee</i>
	<i>Uumamni Waaqaa qananiidha,</i>	<i>Ayyee</i>
	<i>Isinis uumama Waqaati isiniif haa ta'u</i>	<i>Haa ta'u</i>

Akkuma(3) irratti yaa waaq jennee ayyee jedhaa", kan jedhu, Waaqa isiniif kadhannaa itti walii galuudhaan simadhaa jechuudha. Waaqni kun waaqa kadhatamee waan namni isa kadhateffis deebii kan kennu waan ta'eef yaada tokkoon walii galuun jireenya keessan faana walsimsiisaa. Toora 2ffaafi 3ffaa irratti kan barreeffame ammoo Waaqni mudaa hinqabu, waan inni mudaa hinqabneef nutis mudaa malee jirannaa jechuudha. Bo'oo 4 fi 5 irratti kan jedhame ammoo uumamni lafarraa hundi tola Waaqaan akka jiraatu sabatti himuuf Waaqa kadhachuuf dursa garaa laffifachuuf yaadameeti.

(3b)	<i>Bara nagaa nuuf taasisi,</i>	<i>Taasisi Waaq !</i>
	<i>Qilleensa nagaa nuuf taasisi,</i>	<i>Taasisi Waaq !</i>
	<i>Jiruuf jireenya nuuf tolchi,</i>	<i>Tolchi Waaq !</i>
	<i>Qotiyyoo waanjootti nuuf eegi,</i>	<i>Eegi Waaq !</i>

*Dhaltii borootti nuuf eegi,
Farda kooraatti nuuf eegi,
Qabata harkatti nuuf eegi.*

*Eegi Waaq !
Eegi Waaq !
Eegi Waaq !*

Ergaan fayyadamni afaanii eebba (3b) bara nagaan nuuf taasisi kan jedhu akka waaqni haala namaaf mijeessuuf isa kadhachuudha. Bo'oo 2ffaarratti, 'qilleensa nagaan', kan jedhu dhukkuboota qilleensaan daddarban irraa akka baraaramaniif nagummaa qilleensichaa kadhatu. Malleen dubbii qilleensa nagaan jedhu ammoo dhukkuboota qilleensa (bubbee) midhaan jigsu, dubbii nama walitti buusu, balaa tasa namatti dhufuufi kan kana fakkaatan jalaa ooluuf Waaqa kadhatu. Bo'oo 4ffaafi 5ffaa irratti kan dhiyaate qotiyyoon jiraachuun yoo waanjoo galee qonnaa qote malee faayidaan isaa xiqqaachuufi dhaltiin gara borootti (manaaduuba) darbatee hinelmamtu taanaan bu'aan ishee tika qofa waan ta'eef dhaltiin ameessa akka taatuuf Waaqa kadhachuu akka ta'e xiinxalameera. Itti dabalees, bo'oo 6ffaafi 7ffaa irratti, waan jedhame fardi koora hinbaanne du'aadhaa du'a jalaa nuuf baraari jechuu yommuu ta'u, 'qabata harkatti nuuf eegi', kan jedhu ammoo kan namni harkaa qabu (ittiin bulu) nama harkaa akka hinbaane: qonnaan bulaa harkaa sangaan, daldalaa harkaa qarshiin, hojjetaa harkaa hojiin akka harkaa hindhibamne yommuu ta'u dubbiin qolaa bo'oo dhumaa kanarra jiru kan ulee, cuubee, qawweefi kan kana fakkaatan of harkaa qabu harkaa ba'ee nama biroo akka hinmiine nuuf taasisi jedhanii Waaqa kadhachuu ta'uu xiinxalameera.

Anis kana keessatti akkan xiinxaletti, eebbi hordofoota qaalluu abbaa dhugaa biratti argaman keessaa tokko ta'ee yommuu sirnichi geggeeffamu kan raawwatudha. Eebbi kunis yommuu eebbifamu amala galata galchuu, hawwii garaa ofiifi abdi Waaqarraa qaban ibsachuu kan ofkeessatti haammate ta'uu xiinxalamee jira.

4.2.4 Abaarsa

Abaarsi gochi badaan yookiin gochoonni ammeenya jireenya hawaasummaa keessatti akka hinjiraanne yoo jiraateef akka hinbabal'anne irraa ofqusachiisuuf kan geggeeffamudha. Gama biroon ammoo namoonni walitti bu'insa qaban bakkichatti dhiyaachuun dhimma waldhabdee isaanii yoo hiikkachuu dhaban namni miidhameera jedhu abaaru akka danda'u ibsamee jira. Jechoonni yeroo abaarsaaf gargaaran kanneen yeroo kakuu tajaajilanidha. jechoonni yeroo abaarsaafi kakuuf gargaaran

tokkuma. Garaagarumaan isaanii yeroo kakuu abbaatu dhaabatee kakata. Yeroo abaarsaa garuu nama abaaramu meeshaa kakaa itti fakkeessuun abaaru jechuun addeessee jira. Abaarsa kanas namni abaaru akka itti aanuun abaara.

- (4) *Rasaasaaf isa haagodhu*
Dikeen qe'ee isaatti hinargamiin
Akka lafee qullaa haabuusu
Jireenyi isaa dhagaa itti haata'u
Eeboon Uumoofi Seeqaa isa haawaraanu
Jireenyi isaa qoree itti haata'u
Jireenyi isaa akka eebichaa haahadhaa'u
Akka muka boqqolloo qullaa haata'u.

Ragaaleen (4) jalatti ibsaman akka agarsiisanitti jechi rasaasa iedhu waan battalatti ajjeesu jechuudha. baarsi kanaa yommuu ilaalamu, 'rasaasaaf isa haagodhu' kan jedhu rasaasni battalatti nama miidha, innis osoo itti hinbeekamiin battalatti haamiidhamu, duulee adda waraanaatti haahafu, deebi'ee hingaliin, haadu'u jechuudha. Rasaasni ibsame kun rasaasna dhuka'ee ajjeesu osoo hinta'iin qaalluun abbaa dhugaa aangoo isaatti fayyadamee yeroo abaaru jechi afaan isaa keessaa ba'u akka rasaasaatti waan ilaalamuuf nama abaaramu sana abaarsichi battalatti qaqqabee akka miidhu ittiin ibsama. 'Dikeen qe'ee isaatti hinargamiin' jechuun horiin gaanfaa, horiin kotte duudaafi kanneen biroon isaaf hinhoriin jechuudha. 'Akka lafee qullaa haabuusu' jechuun ammoo qabeenyi inni qabu harkaa dhume duwwaa haata'u jechuudha. 'Jireenyi isaa dhagaa itti haata'u' jechuun jiruufi jireenyaan hinmilkaa'iin, bultoon itti haajabaatu jechuudha.

Eeboo Uumoofi Seeqaa itti waamuun ammoo dheekkamsi Waaqaa akka isa qaqqabu itti hawwuudha. Jireenyi isaa qoree itti haata'u jechuun ammoo waraansi dhukkubaa, waraansi bultoo (jiruufi jireenya) fi kan kana fakkaatan nagaan isa haadhorkan jechuudha. Jireenyi isaa akka eebichaa haahadhaa'u jechuun, jireenyi isa haajibbisiisu jechuudha. 'Akka muka boqqolloo qullaa haata'u' jechuun ammoo firiin dadhabbi/hojii isa harkaa haadhumu, duwwaatti haahafu, haasaamamu jechuudha.

(4b) *Dhalli hin dhalatiniif*
Dhalannaan hinguddatiinii
Guddate hindubbatiin
Qonnaan hinbiqiliin
Biqillaan hinmargiiniif
Abaarsi kun haphee ta'ee itti haaqabatu

Akka(4b)jalatti,ibsametti fayyadamni afaanii,‘dhalli hin dhalatiniif’, jechuun ,haamaseenu,kan isa dhaalu haadhabu,kan maqaa isa dhoofsisu (kan isatti waamamu) hinargatiin jechuudha. ‘Abaarsi kun happhee itti haata’u’,yommuu jedhamu hapheen kan wanta tokko walitti qabsiisuuf gargaarudha.Hordofoota qaalluu abbaa dhugaa birattis abaarsi yeroo geggeeffamu abaarsichi akka lafa hinbuune,dafee akka namicha abaarame sana irratti raawwatamuuf jedhamee kan dubbatamudha.Jechoonni olitti bifa gaaleen dhiyaatan kunneen jiruufi jireenya hawaasaa keessatti gochoonni hin barbaachisne akka hinjiraanne,yoo jiraatan ammoo akka hinbabal’anneef kan gaggeeffamu ta’uusaa xiinxalamee jira.

4.2.5 Wareega

Adeemsa Amantii Qaalluu Abbaa Dhugaa keessatti namoonni dhugaan jalaa bade, hawwanii milkaa’uu barbaadaniifi dubbatanii dhageessifachuu fedhan sirna raawwii irratti akka wareeggatan daawwatameera.Kanneen wareeggatan malees, kanneen duraan mana isaanii taa’anii wareeggataniis wareega yommuu galchan ilaalameera. Namoota sirnicha irratti wareeggatan keessaa namni harreen jalaa hatamte haala itti aanuun wareeggateera.

(5) *Abbaa kormaa abbaa dullachaa,*
Abbaa ormaa abbaa cinaachaa,
Abbaa lagaa abbaa malkaa,
Abbaa reebaa abbaa eegaa,
Abbaa jeeqaa abbaa seeqaa,
Abbaa beekaa abbaa wallaalaa.

Wareega kana irratti nama harreen jalaa bade tokkotuu ani wallaalaaadha hoomaa hinbeeku harree daalacha ana duraa hatanii akkuma isaan teephaafi harree addaan baasan, atis hidhata isaaniirraa adda baafttee hoolaa daalacha teepha itti fe’een ibsaa waggaa naanna’a.Haaluma kanaan geggeessaan sirnichaafi amantoonni bakkichatti argaman kan abbaan himate dhaga’iif jechuun Waaqatti akka himanidha.

Akkuma wareega(5)jalatti dhiyaatteraa agarru fayyadama afaanii sarara jalqabaarratti,‘abbaa kormaa abbaa dullachaa’,kan jedhu,kormaaifi dullacha horii osoo hintaane Waaqa isacimaafi dadhabaa,beekaafi wallaalaa,sooressafi hiyyeessa jedhee nama hinqoodnee,anaafis rakkoo koo naaf beeki sittin himadhaa jechuudha.Sarara lammaffaa irratti ammoo,‘abbaa ormaa abbaa cinaachaa’ kan jedhu firaafi alagaa (orma) jettee naannoon,qomoon,sanyiin ati nama hinqoodduu walqixxeessitee tajaajila barbaachisu namaaf kennita jechuudha.Sarara sadaffaa irrattis,‘abbaa malkaa abbaa lagaa’ kan jedhu lagni waan guddaa ta’e yemmuu bakka bu’u, malkaa kan jedhu ammoo akka waan bishaan xiqqoo bakka bu’uutti ilaalama.Waaqni xiqqaafi guddaaf hinloogne anaafis cinaa koo dhaabbadhu,na gargaari jechuudha.Toora 4ffaa irratti, ‘abbaa reebaa abbaa eegaa’ kan jedhu kan adabamuun ta’uuf adabuu kan dandeessu, kan eegamuun ta’uuf ammoo kan eegu si’i Waaqa ani amanadhudha, kanaaf humna akkasii qabaachuu kee nan beekaa nama qabeenya kootti bu’e ati, anaaf adabi jechuudha.Toora shanaffaa irratti, ‘abbaa jeeqaa abbaa seeqaa’ kan jedhu, Waaqni nagaa dhabsiisuus ta’e faara tolaan ilaalee nagaa namaaf buusuu danda’u si qofaadha;aangoon akkanaa kan qabu si qofadhaa jechuudha.Dhumarratti,‘abbaa beekaa abbaa wallaalaa’jechuun nama hubannoo waa’ee addunyaa kanaa beekuufi kanneen hinbeekne hundaaf kan beekuuf si’ii, ati inni waan hundumaa kana beektu ammoo rakkadhee gara kee dhufuu koo beekuun fala naaf kenni jechuudha.Fayyadamni afaanii wareega olii irratti dhiyaate kana Waaqni abbaa waan hundumaa ta’uu, waan hunda kana walqixxeessee kan ilaalu waan ta’eef anaafis abbaa inni taate qabeenya koo naaf barbaadi jechuu akka ta’e xiinxalameera

Namni qarshii liqeeffatee namticha liqeesseef deebisuu didees abbaan qarshii liqeessee qarshii isaa akka itti namticha harkaa fudhatu dhabe akka armaan gadii jechuun wareeggate.

(5b) *Gurraacha gurraa joorgaa*
Abbaan dhugaa
Abbaan xiqqaafi guddaa
Horii koo fuudhee na dhowwatee
Humnan qaba jedhee na dhowwatee
Ragaa hinqabu jedhee na dhowwatee
Jaalalaan fudhatee jibbaan na dhowwatee

*Ijoollummaan horannaan narraa fudhatee
 Ani humna hinqabuu humna naaf ta'i
 Dha'ii harkaa naaf buusi
 Seera mootummaatti raga hinqabuu
 Ati seera keen naaf gaafadhu
 Hin ajjeesiin, hin balleessiin
 Sansalata keen naaf hidhi*

Ergaan fayyadama afaanii akka (5c) jalatti agarru, 'gurraacha gurraa joorgaa', jechuun waaqa qulqulluu, kan mudaa hinqabne jechuudha. Yommuu ta'u, 'abbaa dhugaa', jechuunis dhugaa baasuuf kan dhaabbatte, waaqa haqa qabeessa jechuudha. 'Abbaa xiqqaafi guddaa' jechuunis waaqa hunda uumte, kan hinloogne jechuu yommuu ta'u 'dha'ii harkaa naaf buusi', jechuunis osoo inni hinbeekiin horii koo akka inni naaf deebisu godhi jechuudha. 'Sansalata keen naaf qabi', jechuunis ani humnaafi beekumsa koottiin hindanda'uu aangoo dubbii keetiin amansiisii qarshii koo naaf kennisiisi jechuudha.

(5c) *Qaracaa keen naaf qaraci
 Firdii qe'ee kana naaf dhaabi
 Wattaaddarri kee yeroo-
 duulu hinmul'atu
 Itti duulii gumaa koo baasi
 Harkaafi miilla cabsii
 Dhundhumatti naaf qabi
 Taakkuutti naaf qabi
 Horii koo naaf galchi.*

Wareega (5c) jalatti akkuma ragaa dhiyaatterraa hubannutti jechi qaraci jedhu mijeeffamee kan dhiyaatedha. Qaraci jechuun mariachi, lubbuu fuudhi, waan gootu allaalchisi jechuudha. Ergaan fayyadama afaanii, 'qaracaa keen naaf qaraci', jedhuus bakka inni jibbu, tuffatu kana qalbii fuudhii, of wallaalchisii, fiigsisii fedhaa ala fidii akka namtichi qarshii narraa liqeeffatee ana haale akka inni bakka kana dhufee amantamee naaf kennu aangoo keetti gargaaramii naaf kanfalchiisi jechuu yommuu ta'u 'hin ajjeesiin, hin balleessiin', jechuunis lubbuu isaatti osoo hin bu'iin cimsii qabi, fala dhabsiisii naaf amansiisi innis humna kee argee waan hundumaa gochuu danda'uu kee aangoo kee itti mul'isi jechuudha. 'Ati seera keetiin naaf gaafadhu', jechuunis aangoo kee itti naaf agarsiisi, naaf dirqamsiisii ani ofii koo humnan ittiin danda'ee ofii koo irraa fudhu hinqabuu si qofadhaa humans ta'e dandeettii akkasii kan qabu kanaaf akka qabeenyi koo akka naaf deebi'u taasisi jechuudha. 'Firdii qe'ee kana naaf dhaabi',

jechuunis osoo hinjaallatiin hinjibbiin akka yakke beekke dhufee waaqa dhiifama haa gaafatu jechuudha.'Wattaaddarri kee yeroo duulu hinmul'atu', jechuun lola kee jalaa eenyuyyuu hinoolu jechuudha.'Itti duulii gumaa koo baasi', jechuunis dhiifama tokko malee ijaa koo naaf baasi jechuudha.'Harkaafi miilla cabsi', jechuunis filannoo tokkollee dhabsiisi jechuu yommuu ta'u 'dhundhumatti naaf qabi', jechuunis dafii yeroo itti hin laatiin ariitiin raawwadhu jechuudha. 'Taakkuutti naaf qabi', jechuun qabaa kee itti cimsaa naaf deemi jechuudha.

Anis as keessatti kanan xinxaale, maamiltonni rakkoo hawaasummaa isaan mudate keessatti fedhiin isaanii akka guutuufi furmaata argaachuuf gara Qaalluu Abbaa Dhugaa kana deemuun rakkoo koof furmaata yoon argadhe kennaa akkasiin kenna jechuun wareegni wareegamuu akka danda'u xiinxaleera.

4.2.6 Kakaa

Adeemsa amantii Qaalluu Abbaa Dhugaa keessatti kakaan yommuu waldhabdeen uumamee hiikamuu dadhabu dhugaa dubbii baasuuf kan raawwatamudha. Kakuun waan ulfaataafi rakkisaa dhimma akka salphaatti ilaalumuu hinqabnedha. Kakuun nama kakate qofa osoo hintaane dhala dhalaatti daddarbuun hidda dhalootaa qabatee kan deemudha. Namni kakuu kakatu yoo sirriitti dhimmicha kakatu akka hin raawwatiin ofbeekke malee kakachuu akka hinqabne dursanii itti himuun yoo kakaaf itti walii gale meeshaalee aadaa dhiyeessuun kan kakatamudha. Erga meeshaaleen kakuu dhiyaatanii booda namni kaksii isa kakatuun ijaa hinqabduu?, Gurraa hinqabduu? jechuun kaksiiisuu yommuu eegaluu inni kakatus ijaa hinqabu, gurraa hinqabu jechuun tokko tokkoo meeshaalee kakaa dabaree dabareen qabachuun ykn tuquun akka kakatu xiinxalameera.

- (6) *Rasaasa*
Dikee
Lafee
Dhagaa
Eeboo qara lamaa
Qoree
Baala eebichaa
Muka boqqolloo
Baala qomonyoo
Cilee
Dhihatti deemuu

Akkuma lakkoofsa (6) jalatti ragaalee argamanirraa hubannu ‘rasaasni’ kan battalatti ajjeesu waan ta’eef namni sobee kakates rasaasan battalatti du’a jedhama. Ergaan fayyadama afaanii rasaaraa, rasaasa isa dhuka’u osoo hintaane dubbiin afaan Qaalluu Abbaa Dhugaa keessaa ba’u hordoftoota isaa biratti akka dubbii afaan waaqaa keessaa ba’uutti waan ilaalamuuf yoo dabaa hojjetansobanii kakatan battalumatti miidhaan akka namarra gahu hubachiifamuu barbaadameeti. ‘Dikee’ qabatanii kakachuunis horiin anaaf hin horiin jechuudha. ‘Lafee’, qabatanii kakachuun yoon sobe jireenyi koo akkuma lafee kanaa duwwaa haa ta’u jechuudha. ‘Dhagaan’, kakachuun bultoon koo akkuma dhagaa kanaa jijjiirama hin agarsiisiin ykn jireenyi koo akka dhagaa kanaa natti haa jabaatu jechuu yommuu ta’u ‘eeboo qara lamaa’ qabatanii kakaa gegeessuun waraansi karaa waaqaafi namaa natti haadhufu jechuudha. Yoon sobee kakadhe jireenyi koo haa waraanamu jechuudha. Ergaan fayyadama afaanii abaarsa toora torbeffaa ‘baala eebichaa’ jedhu, yoo sobee kakate guutummaan jireenya isaa haa hadhaa’u, hojiin isaa marti fudhatama haa dhabu jechuu yoo ta’u, sarara saddeetteffaa, ‘muka boqqolloo’ kan jedhu mukti boqqolloo akkuma firiin irra hinjirre jireenyi koo qullaa haa ta’u’, jechuun kakatama. Kakaan sarara saglaaffaarra jiru ‘baala qomonyoo’, qabatanii kakachuun akkuma baalli qomonyoo awwaara miilarraa haxaa’uuf gargaaru nantichi kakatu yoon osoon beekuu sobee kakadhe guutummaan jireenya kootii haa haxaawwamu yookaan haa badu jechuudha. Sarara kurnaffaarra kan jiru ‘cilee’, qabatanii kakachuun milkiin gaariin ana hin mudatiin jechuu yoo ta’u sarara dhumaarratti kan argamu ‘dhihatti deemuun’, kakachuun jireenyi koo gadi malee ol hin deemiin, anatti haandukkanaa’u jechuu agarsiisa.

4.2.7 Faaruu

Faaruu hordoftoota Qaalluu Abbaa Dhugaa qabiyyeewwan garaagaraa kan qabudha. Isaanis waqaa jajachuu, galateeffachuu, abdii, gorsa, sagadaafi jeekkarsa. Faaruun hiika bu’uuraa (conceptual meaning) fi hiika dabalataa (associative meaning) akka ibsu, Lyons (1995) ibsee jira. Fayyadamni jechootaa faaruu keessatti argamu karaa ifa ta’een ergaa barbaade akkuma dabarsu, hiika dhokataas niqabaata. Hiika dhokataa jechuun hariiroo jechi tokko wantoota yookaan taatee hawaasaa waliin qabudha. Anis akkan xiinxaletti fayyadamni afaanii amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa biratti mul’atan

faaruwwan faayidaa adda addaatiif kan oolan akka jiran hubadheen jira. Faaruwwan kanneen akka armaan gadiitti haa ilaallu.

4.2.7.1 Jajannaa

Faaruun jajannaa kan inni geggeeffamu gocha yokaan oolmaa waaqni namaaf ooleef kan namni maqaa isaa ol olqabudha. Mee nutis faaruu jajannaa amantoonni Qaalluu Abbaa Dhugaa ittiin waaqa jajatan akka armaan gadiitti haa ilaallu.

(7) *Jijee hoo yaa jijee (x2)*
Haa garmaamsu gooftaan,
Jija isaati maarree,
Jija isaa hinoolanii.

Akkuma (7) jalatti ragaalee kennaman irraa agarru jechi faaruu kanaa jijee jedhu jajuu agarsiisuuf mijeessamee dhiyaate. Ergaan fayyadama afaanii faaruu jijee kanaas waaqa oolmaa guddaa isiniif oole kana jajannaa guddaadhaan hoqubaa dhiyeessaafii jechuudha. Kana jechuunis jajamuun kan ta'uuf waaqa duwwaadhaa jechuudha. Faaruun waaqa jajannaa bo'oo lammaffaa irratti argamu 'haa garmaamsu gooftaan', kan jedhu kan irra garmaamsan lafa, lafa kana ammoo akka irra garmaamsuuf ta'utti kan uummate isa waan ta'eef kan gaafatu hinjiru jedhanii jajachuu yommuu ta'u kunis ergaan fayyadama afaanii aangoo waaqummaa isaatti fayyadamee waan fedhe gochuufi dhiisuu waaqa anda'u waan ta'eef namni isa gaafatu hinjiru. Karaa biraa lafa kan jennu waaqni kun lafa akka isaaf ta'utti uummachuu isaa agarra. bo'oo 3ffaafi 4ffa irratti ayyaanni amma nuti irratti argamnee burraaqnu kun kan isaati, kan Waaqaa waan hinoolamneef irratti argamnee jajachaa jirra jechuudha.

(7b) *Dallaa kormi jiru*
Goroms hingurdaa'uu,
Erga foolii Uumoo,
Kan biroo hinurgaa'uu

Akkuma ragaaleen (7b) irratti ibsaman irraa hubannutti walaloo 'dallaa kormi jiru' jedhu keessaa jechi korma jedhu korma sa'aa osoo hintaane waaqa bakka bu'a jechuudha. Kanaaf ergaan fayyadama afaanii ibsame bakka ykn mana waaqni jiru rakkoon tokkollee hinjiru jechuun ibsama. Walaloon toora lammaffaa irratti ibsame kan

goromsi hin gurdā'uu jedhu goromsi ariisaan ykn yaabbii geesse ari'amuu dhabdee hingurdooftu(rimaa'uu hindidduu) ari'amtee rimoofti jechuudha. Gaaffii qabduuf deebii argatti jechuudha. Namoonnis gaaffii qabaniif deebii barbaachisa ta'e waaqarraa argatu jechuudha. Walaloo toora sadaffaafi afreffaa irraatti, kan barreeffame erga oolmaa, gochaa Uumoo beeknee (mi'eeffannee) kan birootti beeknee hinbullu jechuun jajachuu akka ta'e xiinxalamee jira. Jechi uumoo jedhus jecha uumaa jedhu agarsiisuuf akka tolutti mijaa'ee dhiyaate. Uumaa jechuunis waaqa jechuudha.

4.2.7.2 Galatoo

Faaruu gochaa waaqni namaaf godheef karaa ittiin isaaf galata dhiyeessanidha. Kana malees karaa waaqni ittiin hoqubaa argatudha. Mee nutis faaruu galatoo hordoftoonni qaalluu abbaa dhugaa ittiin waaqaaf galatoo dhiyeessan akka armaan gadiitti haa ilaallu.

- (8) *Silaa siifan daakaa,
Obcii keetti hin beekuu,
Silaa ittan qabsiisaa,
Akka keetti hinbeeku*

Ragaaleen(8) irratti ibsame silaa siifan daakaa obcii keetti hin beeku kan jedhu daakuu osoon siif daakee fedha qaban ture garuu sababan dhakaa daakuu keetti hin beekneef daakuu hindandeenye. Kan ana daangessetu jira jechuudha. Ergaan fayyadama afaanii dhagaa ykn obcii mmidhaan itti daakan osoo hintaane hojii mana waaqaan wallaale malee silaa akkuma keen hojjedhaa jechuudhaan waaqa yokaan qaalluu sanaaf galatoo dhiyeessuudha. Faaruun galatoo silaa ittan qabsiisaa akka keetti hinbeekuu kan jedhu ammoo guca qophaa'e sana qabsiisuu osoon beeknee nan qabsiisan ture garuu akkaataa ittin qabsiisan situ beekaa ati qabsiisi jechuudha. Dubbii qolaa achii keessa jiru dubartoonni faarfatan kunneen guca qabsiisuu wallaalle osoo hintaane waan dubartii taaneef qabsiisuu daangofne jedhanii karaa dhokataa ta'een dubartummaa isaanii ibsatu. Kanarraa wanti hubannu hojii waaqaa kan hojjetu si'ii jedhanii qaalluu sanaaf galatoo dhiyeessu. Akka hordoftoota qaalluu abbaa dhugaatti mana keessaa qaalluu faana kan hojii waaqaa hojjetan dhiirota waan ta'aniif dubartoonni achi keessaa qooda dhabuu isaanii ibsatu jechuudha.

(8b) *Abbeen dalla ijaare,
Saba isaa waliinii,
Olfuudheen sibaadhaa,
Waan baraa wajiinii,
Waan baraa hinulfaatu,
Uumiyee haa'ulfaatu.*

Akka(8b)jalatti ragaaleen agarsiisanitti fayyadamni afaanii, 'abbeen dallaa ijaaree saba isaa waliinii', kan jedhu akka aadaa Oromootti dallaan qofaa hinijaaramu nama waliin malee, abbeen dallaa ijaara saba isaa waliin kan jedhu garuu dallaa horiin itti galu osoo hinta'iin bakka amantii (galma) nuuf jajjabeessa, mana inni waaqni itti waaqeffamu waliin ta'uun ijaaraa, bakka amantii kanaa cimsaa jechuudha. Saba isaa waliin kan jedhu immoo hordoftoota Qaalluu Abbaa Dhugaati. Galma kan jedhames iddoo itti hordoftoonni qaalluu abbaa dhugaa waaqa waammatanidha. Toora sadaffaa hanga ja'ffaatti kan tarreeffaman ammoo oolmaa inni ooleef irraa kan ka'e maqaa keen ol olqaba, hoqubaan siif dhiyeessa, maqaa kee waamuu hin dagadhu, haala kam keessattillee si waammachuun afaan koo irraa hin dhibamuu jechuun galata galchu. Waan baraa waliin kan jedhu baroota keessatti rakkina, dhibeefi gaddan qabutti dabaleen sibaadha. Osoo ati jirtuu isaan anatti hinulfaatan kan ulfaachuu (kabajamuu) qabu Uumodha jechuun galatoo galchu.

(8c) *Isaan warra Waaqi,
Jedheen maqaa dha'ee,
Ergan maqaa dha'ee,
Faachan lafaan dha'e*

Fayyadamni afaanii faaruu olii irratti, 'isaan warra Waaqi jedheen maqaa dha'ee', kan jedhu warri Uumoo warra Waaqaati. Kan dubbannaan nama dhga'anii yookiin waamanii kan irraa hindhabne jechuudha. Itti fufee, 'ergan maqaa dha'ee faachan lafaan dha'e' kan jedhu ammoo sababiin maqaa warra Waaqaan waammadheefin milkaa'e innis faachan lafaan dha'e kan jedhudha. Aadaa naannoo keessatti dubartiin faacha hinqabdu. Garuu toora afraffaa irratti, faachan lafaan dha'e jechuun kan isaan faarsan ilaalamee jira. Askeessatti faachan lafaan dha'e kan jedhu dubbii qolaati. Kana jechuun waan ani waammadheef anaaf milkaa'ee jira kanaafin galatoo galcha jedhanii faarfachuu isaanii xiinxalamee jira.

(8d) *Kan irreessa kee yaade,
 Kan jireenya kee arge ,
 Gooftaa sagalee warqee,
 Maaltu Jireenya kee morkee,
 Baguman kan kee ta'e,
 Osoon kan ormaa ta'ee,
 Qaatan kan kolfaa ta'ee*

Ergaan fayyadama afaanii (8d) irratti, namni miidhaas ta'e bu'aa ati kennitu ilaaleefi yaade simalee hinjiraatu. Toora lammaffaa fi sadaffaa irratti, yoo namni badii dalage gorsitee deebiste waan ati dubbattu hundi mudaa hinqabu, kanaafuu kan akka kee hinargamu jechuudha. Toora shanaffaa hanga torbaffaattii kan ibsame , geggeessummaafi tika kee jalatti eegamuun koo nagammachiisee osoon kan ormaa ta'ee akkan badu nahubachiisee jira ati garuu gara koo waan taateef galatoo na biraa qabda jechuudha.

4.1.7.3 Jeekkarsaa/Dannaabilee

(9) *Bilillee dhaabbattaa laga qarmii,
 Ilillee jaallattaa salgan rabbi,
 Ilil jedhaa maaloo sagadaanii
 Dannaabilee Uumilee boora daalachaa,
 Silumaa 'koora' jaallattaa
 Kooraa dhaabbattaa garmaamsimee*

Akka ragaaleen(9) irraa agarrutti ergaan fayyadama afaanii irratti, kan barreeffame mana qofatti osoo hinta'iin bakka hojiin hojjetamu keessatti iyyuu bililleedhaan waan dhugamu dhugda, waanti namootaaf mana qofaatti tajaajila kennu siif garuu lagatti daangaa hinqabu ati ayyanticha rabbiiti, kee waanti hundumtuu daangaa hin qabuu jechuudha. Toora lammaffaa irratti, kan barreeffame ammoo salgeen (salgan warra Waaqaa) bakka Waaqeffannaa kan jirtan aantummaa waan qabdaniif yeroo mara gammadu, gammachuun keessan walirraa hincitiin itti fufaa ililchaa Waaqaaf sagadaa jechuun kan amantoonni biroo jajjabeessan akka ta'e ilaalamee jira.

Ergaan fayyadama afaanii faaruu dannaabilee bo'oo afaraffaa hanga ja'ffaatti dalaga Waaqaaf kan faarfamudha. Uumoo boora daalachatti fakkeessuun dalaguu. Halluu boora jedhu keessa halluun jiru tokko qofa miti. Daalacha kan jedhus addatti ba'ee halluu tokko hinibsu. Haalli kunneen ammoo boora daalacha akka ta'eefi amantoonni jecha kana akka

fayyadaman xiinxalamee jira.Bo'oo itti aanee jiru keessatti ammoo ayyantichi yeroo mara ayyana irratti kan inni uffatu uffata adii kuula diimaan faayamedha. Uffanni adiin ammoo mallattoo nageenyaa ayyaana Waaqaa baachuufi gammachuu akka bakka bu'utti hawaasicha biratti ilaalama.Kana irraa ka'uudhaan gadda hinqabu waan ta'eef boonuu jaallatta jedhanii faarsuun jeekkaru. Itti dabalees, kooraa dhaabbatta kan jedhu ammoo jiruufi jireenya keenyaa ol waan jirtuuf gamaa gamana geessee jireenya keenya to'atta jechuun faarfatu.

4.1.7.4 Abdii

Faaruu abdi mul'isu dhugumaan waaqni na gagaara jechuudhaan egeree ofii dabarsanii itti kennuudha.Kunis kan ta'u yaadaafi jireenya ofii guutuudhaan gargaarsa waaqummaa isaa eeggachuu jechuudha.Fakkeenya faaruu abdi mul'isan kan hordofoonni Qaallu Abbaa Dhugaa itti dhimma bahan armaan gaditti haa ilaallu.

(10) *Kalleessa moo dheengadda,
Kan sareen guyyaa duttu,
Anoo siman eeggadhaa,
Yaa Uumoo guyyaa lubbuu.*

Ragaaleen(10)irratti ibsaman akka agasiisanitti fayyadama afaanii toora tokkoffaafi lammaffaa irratti argaman akka agarsiisanitti waanti hamaan kanaan dura ta'ee hinbeekne akka tasaa yeroo ana mudatetti situ na gargaare jechuudha. hinbeektu har'a rakkoon mudannaan dutte malee jechuudha.Toora sadaffaafi afraffaa irratti, ammoo simalee maaltu guyyaa rakkinaafi dhiphinaati kan nama gargaaru maaltu jira? Anis kana beekeen si eeggadha jechuudha.Guyyaa lubbuu kan jedhames guyyaa rakkinaa waan qabaniifi waan gad-lakkisan nama dhibu jechuudha.Haala kanaan,guyyaa rakkisaafi jibbisiisaa jiruufi jireenya namaa keessatti nama mudatuuf gargaaraafi abdatamaan keenya si'i jechuun abdi Waaqa biraa qaban ittiin ibsachuuf faaruutti akka dhimma ba'an xiinxalamee jira.

4.1.7.5 Gorsa

Faaruu gorsaaf oolu namni dogoggore yokaan badii baleesse tokko karaa inni ittiin gara gaariitti ittiin deebi'udha.Armaan gaditti faaruu gorsaaf oolu kan hordofoonni Qaallu Abbaa Dhugaa itti dhimma bahan haa xiinxallu.

- (11) Gumariin daraartuudha,
Osoo muranii lattii,
Dubartiin wallaaltuudha,
Osoo itti himanii baddii,
Dhiisiif atii

Ergaan fayyadama afaanii faaruu (11) kanaa yommuu qaacceffamu, sarara tokkoffaafi lammaffaa irratti, kan barreeffame gumariin gosa mukaa ta'ee muramee kan baduu osoo hinta'iin deebi'ee kan damaa'u jechuudha. Muramee achuman kan bade hafu miti deebi'ee lata jechuudha. Akkuma gumarii osoo irraa muranii lattu akkasuma dubartiin yoo gorfamte illee gorsa fudhachuu diduun irra deebitee badii biraa dalagdi jechuudha. Sarara sadaffaafi afraffaa irratti, dubartiin waanti gaarii ta'a jedhamee itti himame dhageessus wallaaltuu waan taateef ana gorsan jettee hinfudhattu jechuudha. Faaruun kun kan inni faarfamu yoo abbaan warraa haadha warraa isaa irraa komee qabuuf himata dhiyeessudha. Himata isaa keessatti irra deddeebi'ee gorseen jira garuu dhimman irratti ishee gorse fudhachuu hindandeenye jedhu yommuu himatudha. Namoonni faaruudhaan nama kanaaf gorsa kennanis, gorsuu kee dhageenyee hubannerra, garuu amaluma dubartootaatu kana fakkaataa ammas irra deebi'ii ishee gorsi jechuun namichaaf gorsa kennu.

4.1.7.6 Sagada

Gochaa waaqni namaa godheef faaruu ittii hoqubaa dhiyeessanidha. Faaruun kun kallattiidhaan wanta jedhame sanaaf sagadama osoo hintaane isa isaan uume sanaaf sagadama jechuudha. Kana hubachuudhaaf faaruu sagadaaf oolu gadii haa ilaallu.

- (12) *Bona hongee, ganna dhoqqeef sagadeetan,
Baha biiftuuf, lixa biiftuuf sagadeetan,
Ji'aafi urjii, anuu Uumoof sagadeetan,
Gaawwaa isaatiif, jawwee isaatiif sagadeetan,
Malkaa tankoo, caattoo isaatiif sagadeetan,
Ani rabbiin faana goreetan.*

Ragaaleen(12)jalatti ibsaman akka agarsiisanitti, 'bona hongee, ganna dhoqqeef sagadeetan', kan jedhu dhoqqeefi hongee sagadama osoo hinta'iin goksuus ta'e jiisuu ni danda'a waan ta'eef Waaqaaf sagadu jechuudha. Karaa biraa yommuu ibsamu immoowaaqa isa waqtiilee jijjiiruu danda'u kanaaf sagaduun barbaachisaa akka ta'e addeessa. Haaluma wal fakkaatuun toora lammaffaa irratti irratti, 'baha biiftuuf, lixa biiftuuf sagadeetan', kan jedhu

saganni kan sagadamu gara bahaa,lixaafi biiiftuuf osoo hinta'iin Waaqni ifaafi dukkana fiduu yookiin waan ifa ture dukkaneessuu,waan dukkana ture ibsuu sababii danda'uuf isaaf saganna jechuudha.Toora sadaffaa irratti,'ji'aafi urjiif anuu uumoof sagadeetan',kan jedhus akkuma olitti ibsame ji'aaf urjiif osoo hinta'iin yeroo jiini (ji'i) jirtu roobni akka hinroobne humna ittiin isheen ofirraa hariitu waan kenniteef akkasumas, urjii ilaaluun waqtiin akka hubatamu gochuu Waaqaaf jennee Uumoof saganna jechuudha.walaloon toora afraffaa irratti,'gaawwaafi jawwee isaatiif sagadeetan',kan jedhu kan baalleen barrisu,lafa lo'uufi waan kana fakkaatan hundi bosona (gaawwaa) ati uumte keessa jiraatu,jawween sagalee dhaga'ee ergaa ergamu dhimma baasu kun ammoo ajaa'iba ati goote waan ta'eef siif saganna jechuudha.Sarara shanaffaa irratti,'malkaan taankoo,Caattoo isaatiif sagadeetan'burqaa bishaanii laga Tankaaraa jadamutti kan argamu malkaa irreechaa sirna Waaqeffannaa gurraacha gurraa Jorgaati haala kanaan malkaa Tankaaraaf sagadama osoo hintaane abbaan irreecha kanaa si'ii kanaaf siif saganna jechuudha.Caattoo isaatiif sagadeetan kan jedhu ammoo caattoon gosa simbirroo keessaa tokko kan ta'e gurraa Jorgaafi laga malkaa Tankaaraa keessatti kan argamu barii lafaa sagalee dhageessistudha.Sagalee caattoon dhageessistu kana ammo ayyaantichi dhaggeeffachuudhaan waan gara fuula duraatti ta'uuf jiru hiikee sabatti hima jedhamee amanama.Kana irraa ka'uuudhaan afaan simbirroon namatti dubbachuu Waaqaaf jecha kan sagadamudha.Sarara dhumaarraatti ani rabbiin faana goreetan kan jedhus namni faaruu kanaan Waaqaaf sagadu kun gochaafi jechaan osoo uumaas ta'e uumama hingufachiisiin daandii Waaqaa qabadheen jiraadha jechuudha.

4.3 Eenyummaa Amantiifi Amantootaa Ijaaroo Keessatti Ga'ee Fayyadama Afaanii

Amantiin wanta waliigalaan namoonni itti amananiif ykn bulaniif ilaalcha waan amanan sanaaf uumamaa olii ta'uu isaa mul'isudha.Kunis dhalootaa dhalootatti kan darbudha.Jiruufi jireenya hawaasaa guyyaa guyyaafi ilaalcha isaa waliin walqabata. Waaqni uumaadha namni uumama waaqaati.Hariiroo namaafi waaqa gidduu jiru karaan ittiin ibsinu keessaa tokko amantiidha.

Fayyadamni afaaniis eenyummaa amantiifi amantootaa ijaaroo keessatti gahee inni qabu olaanaadha. mantoonni Qaalluu Abbaa Dhugaa afaan qaallichi fayyadamurraan kan ka'e akka waaqaatti isa ilaalu.Sababiin isaas dubbiin afaan isaa keessaa ba'u hordoftoota isaa biratti waan sodaatamuufidha.Afaanitti fayyadamee yoo eebbisellee wanti eebbifamu sun

akka marguufi yoo abaarames badiin cimaan akka irra ga’u amanama. Kana malees bultoofi jireenyi amantoota sanaa guutummaatti akka eebbifamuuf jecha waan oomishanii argatan mara irraa osoo ofii isaanii hin nyaatiin dursanii mataa dhangaa hundumaarraa geessuuf. Yoo kun ta’uu baate gooftaan nu abaara jedhanii waan amananiifidha.

Gaheen fayyadama afaanii eenyummaa amantiifi amantootaa Qaalluu Abbaa Dhugaa ijaaruu keessatti qabu inni biraan hordoftoonni amantichaa fayyadama afaanii mana amantichaatti hojiirra oolurraan kan ka’e inni nuun oli, nuun isaa gadi jechuudhaan namoonni oomisha oomishanii kan galchaniif. Kana malees, torbee keessaa guyyaan tokko guyyaa misoomaa jedhamee hordoftoonni hundi itti bobba’uun qonnaan qotamaaf. Kan qotamus amantoonni qotiyoo mataa isaanii fidaniiti.

Boqonnaa Shan: Cuunfaafi Argannoo

Boqonnaa kana keessatti cuunfaafi argannoo qorannichaatu meeshaalee funaansa ragaaleetiin funaanametuu cuunfamee dhiyaata. Kunis hojii qorannichaarratti hundaa'uufi yaadota ka'an bu'uureffachuun kan raawwatamu ta'a. Kana malees, haalli itti fayyadama Afaan Oromoo amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa biratti argamu maal akka fakkaatu adeemsa qorannichi keessa darbe cuunfaa keessatti ibsama. Kanatti aansuudhaan argannoon qorannichaafi yaadni furmaataa duraa duubaan dhiyaatanii jiru.

5.1 Cuunfaa

Qorannichi boqonnaa shanitti qoodamee kan dhiyaate yommuu ta'u, boqonnaa tokko keessatti itti fayyadama Afaan Oromoo dirreewwan hojii adda addaa keessatti ittifayyadamni afaanii garaagaraajiraachuufi bakka ittifayyadamnu irratti hundaa'uun garaagarummaan afaanii akka uumamu ibsamee jira. Kaayyoon qorannoo kanaas fayyadama afaanii hordoftoota Qaalluu Abbaa Dhugaa biratti argamu xiinxaluun dhimmoota fayyadama afaanii waliin walqabataniifi afaan amantii waliin hidhata qaban furmaata kaa'uuf akka geggeeffame ibsameera. Haaluma kanaan akaakuun fayyadama afaanii hordoftoonni qaalluu abbaa dhugaa dhimma itti bahan jechoota, jechama, malleen dubbii, eebba, abaarsa, kakaa, wareegaafi faaruwwan faayidaa adda addaatiif oolaniinidha. Fayyadamni afaanii amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa biratti kan raawwataman afaanitti fayyadamuudhaan wal gorsu, wal qajeelchu, waaqaaf galata galchuufi waan kana fakkaatan ittiin dhimma bahu.

Boqonnaa lama keessatti yaadrimeewwan fayyadama afaanii waliin wal qabatan, akaakuu fayyadamaa faanii irratti sakatta'i barruufi barruun aantee geggeeffameera. Kanumaan wal qabatee boqonnaa kana keessatti amantii, akaakuu amanttii, amantootaafi amantii, fayyadama afaanii amantii keessatti, gahee fayyadamni afaanii jireenya hawaasummaa keessatti qabu duraa duubaan ibsi itti kennameera. Malli iddattoofi meeshaalee funaansa ragaalee boqonnaa sadii keessatti qindaa'eera. Qorannichis mala qorannoo akkamtaatti fayyadamee geggeeffame. Haalli ragaan itti qaacceffame immoo boqonnaa afur keessatti dhiyaatee jira. Ergaan fayyadama afaanii amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa biratti mul'atu hordoftoonni amantichaa gosoota fayyadama afaanii achi keessatti argamutti dhimma ba'uudhaan waaqa jajachuu, wareega wareeggachuu, nama dabaa hojjete abaaru, kakaa

raawwachuufi waan kana fakkaatan akka amantichaatti cimee akka itti fufuuf gumaacha olaanaa qaba

Gaheen fayyadamni afaanii amantii Qaalluu Abbaa Dhugaa eenyummaa amantiifi amantootaa ijaaru keessatti qabu Qaalluun Abbaa Dhugaa amantoota isaa biratti akka waaqaatti waan ilaalamuuf amantoonnis kanumarraa ka'uudhaan inni nuun oli, nuun immoo isaa gadi, jedhanii waan amananiif oomisha oomishanii isaaf galchu, waan argatan irraa harka kudhan keessaa harka tokko bifa arjoomaatii ni kennuuf. Akkuma dhangaan gosa adda addaa gaheenis qilleensa hamaa akka nurra dabarsuuf jedhanii dhangicha geessanii tuttufachiisu ykn nyaachisu. Kanumarratti hundaa'uun dhimmoonni waliigalaan xiinxalli irratti geggeeffames fayyadama afaanii hordoftoota Qaalluu Abbaa Dhugaa biratti fayyadamni afaanii malleen dubbii, faaru, eebba, abaarsa, kakaa , jechamaafi fayyadama jechootaa giddu-galeessa godhachuun qaacceffameera.

Salgeen namoota sagal keessaa namoonni lama walitti qabaafi itti aanaa ta'anii hojjetu. Walitti qabaan gaafa kormi qalamu kan mataa qabu, gaafa isaas kan seera tumu, kan eebbisuufi abaarudha. Barreessaanis guyyaa walitti qabaan hin jirre kan mataa qabuufi kanneen biro akkuma dura taa'aatti kan hojjetudha. Salgeewwan hundi hojii isaan wal faana hojjetan waaqa kadhachuu, safuu waaqaa eeggachuu, guyyaa ibsaatti wal faana daamaraa muruu, damaruufi namoota araarsuu fa'i.

Namni abaareefi abaarame of eeggannoo isaan gochuu qaban gaaddidduu walii deemuu dhiisuu ykn harka wal fuudhuu dhiisuu, midhaan nyaatan wallagachuu, waliin hin haasa'amu, sanyiifi qarshii waliif hin kennan, mana walii hin deeman, maaddii tokkotti hin nyaatan, qalma horii walii hin nyaatan.

5.2. Argannoo

Akkuma qaaccessaafi cuunfaa xiinxala fayyadama afaanii amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa hubatamutti argannoowwan armaan gadii argamaniiru.

- ❖ Fayyadamni afaanii amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa biratti dhimma itti bahaman tokkummaa hordoftoota amantichaa nicimsa, jaalala waaqaa ni agarsiisa, wal kabajuu ni guddisa, jaalalaafi gaarummaa gochuu barsiisuuf gahee ol'aanaa qaba.
- ❖ Fayyadamni afaanii amantichaa hawaasicha keessatti argaman hariiroo waaqaafi nama gidduu jiru ni cimsa.
- ❖ Namoonni dhugaan jalaa bade yookaan dabe qaalluun abbaa dhugaa furmaata waan barbaaduuf rakkoo isaaniif deebii argatu.
- ❖ Bu'aa argannoo qorannoo kanarraa hawaasni hubannaa fayyadama afaanii amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa keessattii argachuun fuulduratti fayyadama afaanii waldhabdee furuu keessatti haala gaariin akka itti fayyadamniif nigargaara.
- ❖ Ergaan fayyadama afaanii hordoftoota Qaalluu Abbaa Dhugaa biratti itti dhimma bahaman namoota wanta gaarii hojjetan jajjabeessuu, namoota hamaa hojjetan immoo balaaleffachuudhaan gara waan gaarii hojjechuutti deebisuuf gahee olaanaa qabu.
- ❖ Fayyadamni afaanii hordoftoota Qaalluu Abbaa Dhugaa biratti argaman jaalala waaqaa ni agarsiisa, wal kabajuu ni guddisa, jaalalaafi gaarummaa gochuu barsiisuuf gahee ol'aanaa qaba.
- ❖ Namoonni hawwiin garaa isaanii akka galma ga'uuf wareeggatan yeroo wareegni isaanii milkaa'uuf galatoo dhiyeessuu ykn galchii galchuu isaanii.
- ❖ Hawaasni amantiilee biroo hordofan hordoftoota Qaalluu Abbaa Dhugaaf ilaalcha gaarii qabaachuu dhiisuu.
- ❖ Jechoonni fayyadama afaanii hordoftoonni Qaalluu Abbaa Dhugaa itti fayyadaman namni waa sobee yookaan haalee kakatu miidhaan gurguddaan isaafi maatii isaarra akka ga'uuf humna qabaachuu isaati. Kanarra darbees hanga jilba torbaatti hidda dhalootaa lakkaa'ee miidhaan gurguddaan irratti raawwatamuu isaa.

Wabii

- Addunyaa Barkeessaa (2011). *Akkamtaa*. Yaadrimee Qorannoo Hujoo. Finfinnee: Oromiyaa.
- Addunyaa Barkeessaa (2014). *Seemmoo*. Bu'uura Barnoota Afaaniifi Afoola Oromoo. Finfinnee: Oromiyaa.
- Asafaa Tafarii (2009). *Eela*. Seenaa Oguma Oromoo. Finfinnee: Far East Trading PLC.
- Asmarom Legesse (1973). *Gada*. Three Approaches to the study of African Society. New York: Macmillan: Publishing CO. Inc .
- Ayalew Keno (2005). *The Oromo*. An Ancient People Great African Nation. USA: Michigan
- Ayub Ismael (2008). *Language Use of the Jamaican and Rastefarian Community in Shashamane*: A Socio Linguistic Study.
- Balay Mokonn (2007). *Kiristaanummaafi Oromoo Duriirraa Hanga Ammaatti*. Finfinnee: Oromiyaa. Africa Printing PLC
- Bartels, L. (1983). *Oromo Religion, Myth, and Rites of the Western Oromo of Ethiopia*. Berlin.
- Clark, H. (1996). *Using Language*. Cambridge: Cambridge University Press
- Cooper, R. (1976). *The Study of Language Use*. In M.L. Bender, J.D. Brown, R.L. Cooper, and C.A. Ferguson (eds) *Language in Ethiopia*.
- Creswell, J. (2009). *Research Design: Qualitative, Quantitative and Mixed Method Approaches* 2nd ed. London University of Nebraska
- Dastaa Dassaaleny (2012). *Bu'uura Qorannoo*. Finfinnee: Mana Maxxansa Boolee
- Denscombe, M. (2007). *The Good Research Guide for Small Scale Social Research Project* 3rd Open University Press
- Dorson, R. (1972). *Folklore and Folklife*. Chicago: Chicago University Press.
- Fedhasa Taaddasaa (2013). *Bu'uuraalee Ogbarruu Oromoo*. Finfinnee: Subi Printing Press.
- Finnegan, R. (1970). *Oral Literature in Africa*. Nairobi: Nairobi University Press.
- George, R. and Jones, M. (1995). *Folkloristics. An Introduction*. Blooming and Indian Polis: Indian University Press.
- Hamid Mudde (1996). *Oromo Dictionary*. Atlanta: Atlanta University Press.
- Jan Brund Vand (1978). *The Study of American Folklore*. An Introductory 2nd ed. New York: Norton.

- Liul Seged Erikum (1994). *Language Use in Resettlement Sites*. The case of Anger Gutin, Dimtu, Ilu Ababora and Gambella. In Bahiru Zewude etl(eds.) preceding of the Eleventh International Conference of Ethiopian Studies. Addis Ababa: Institute of Ethiopian Studies.
- Marlyn Adamson (2015). *The Major World Religions and their Beliefs About God*. [http: www. every Student.com](http://www.every Student.com).
- Marta, C.(1963). *Living Folklore*. An Introductory to the Society of People and the Traditions. Utah: State University Press.
- Misgaanuu Gulummaa (2011). *Dilbii. Bu'uura Afoolaa, Ogafaaniifi Ogwalaloo Oromoo*. Finfinnee: Oromiyaa.
- Okpegwho, I.(1992). *African Oral Literature Background, character and continuity*. Blooming: Indian University Press.
- Victor, D.(2009). *Research Design and Methods for Studying Cultures*. New York: Altamira Press.
- Warqinaa Abbaasoorii (2008). *Sirna Gadaa*. Oromiyaa: Finfinnee.
- Wolff, E.(2000). "Language and Society". In Helne, B and Nurse, D.(eds.). *African Languages: An Introduction*. Cambridge University Press.
- Xahaa Mohaammad (2014). "Qaaccessa Adeemsa Raawwii Sirna Muudaa Faraqqasaafi Firiwwan Fookloorii Aanaa Arsii Nagalleerratti Xiyyeeffate", Finfinnee. (Qorannoo Digirii Lammaffaa Yuunivarsiitii Finfinnee Kan Hin maxxanfamiin.)

DABALEE “A”
YUUNIVARSIITII FINFINNEE KOLLEEJII NAMOOMAA,QU’ANNOO
AFAANIL,JOORNAALIIZIMIIFI QUUNNAMTII MUUMMEE AFAAN
OROMOO,OGBARRUUF FOOKLOORI

I. Namoota Odeeffannoo Afgaaffii Kennan

Naannoo Oromiyaa Godina Wallaggaa Bahaa, Aanaa Haroo Limmuutti Xiinxala fayyadama afaanii amantii Qaalluu Abbaa Dhugaa ilaalchisee afgaaffii qophaa’e.

Kabajamtoota hirmaattota qorannoo kanaa ani maqaan koo Gammachuu Raggaasaa kanin jedhamu Xiinxala fayyadama afaanii amantii Qaalluu Abbaa Dhugaa ilaalchisee qorannoo waanin gegeessuuf isinis deebii naaf kennuuf eeyyamamoo ta’uu keessaniif durseen isin galateeffadha. Kana malees, qorannoon kun dhiibbaa tokkollee kan isinirraan hingenye ta’uu beektanii yaada keessan ifaafi bilisa ta’uun akka naaf deebistaniif kabajaan isin gaafadha.

1 Odeeffannoo dimshaashaa

- 1.1. Maqaa _____ saala: dhiira Dubara
- 1.2. Umurii _____ sadarkaa barnootaa _____ lakk. Bilbilaa _____
- 1.3. Ganda _____ Gooxii _____ Garee _____

2. Odeeffannoo qorannichaa afgaaffii qophaa’an

- 2.1. Amantiin Qaalluu Abbaa Dhugaa hawaasaaf faayidaa maalii qaba?
- 2.2. Sirni Waaqeffannaa amantii Qaalluu Abbaa Dhugaa adamsa akkamii hordofa?
- 2.3. Yeroo sirna Waaqeffannaa kanaa afaanitti akkamitti fayyadamu?
- 2.4. Sirni Waaqeffannaa amantii Qaalluu Abbaa Dhugaa guddina Afaan Oromoof shoora akkamii qaba?
- 2.5. Fayyadamni afaanii amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa waldhabdee hawaasaa haala kamiin fura? Waldhabdee kana hiikuu keessatti itti fayyadmni afaanii haala kamiin ifa?

DABALEE “B”**YUUNIVARSIITII FINFINNEE KOOLLEJJII NAMOOMAA,QU’ANNOO****AFAANIL,JOORNAALIIZIMIIFI QUUNNAMTII MUUMMEE AFAAN
OROMOOGBARRUUF FOOKLOORII****Maqaa od-himoota afgaaffii odeeffannoo kennanii**

T/L	Maqaa od-himtoota	koodii	koorniyaa	Umurii	Sadarkaa barnootaa	Ganda	Guyyaa
1	Maaruu Moosisaa	M.M	Dhi	65	6	Gorbaa Guddinaa	22/6/2010
2	Abeetuu Garbaa	A.G	Dhi	68	4	G/Guddinaa	20/6/2010
3	Dhaabaa Guraayyuu	Dh.G	Dhi	58	2	G/Guddinaa	22/6/2010
4	Dhaabaa Fayisaa	Dh.F	Dhi	55	4	Kalaala	20/6/2010
5	Amanuu Ayyaansaa	A.A	Dhi	75	0	Kalaala	20/6/2010
6	Hayiluu Goobanaa	H.G	Dhi	65	0	Gorbaa Guddinaa	22/6/2010
7	Gabulaa Lataa	G.L	Dhi	52	6	G/Guddinaa	20/6/2010
8	Alamii Galataa	A.G	Du	52	0	G/Guddinaa	22/6/2010
9	Nigistee Abbabaa	N.A	Du	48	0	G/Guddinaa	22/6/2010

DABALEE “C”
YUUNIVARSIITII FINFINNEE KOOLLEEJJII NAMOOMAA QU’ANNOO
AFaanii, JOORNAALIIZIMIIFI QUUNNAMTII MUUMMEE AFAAN
OROMOO OGBARRUUF FOOKLOORII

Jechamootaafi Malleen dubbii Amantoonni Qaalluu Abbaa Dhugaa

(1) Miila gedderachuu
Karaa siif laanneerra
Hiikkadhu
Itti siqii irraa hiiqi
Ulaa ba’uu
Mijuu tolfachuu
Eeboo waaqaa
Eeeboo lafaa
Qe’ee dikee
Karaa naaf kennaa

(2) Akka gannaan si qabee
Akka bishaan guutetti
Akka naasuun duutetti
Jireenyisaa akka eebichaa haa hadhaa’u.
Akka lafee qullaa haa hambisu.
Jireenyisaa akka dhagaa achumee haata’u.

(2b) Dachee niitii waaqaa
Marga biqilchitaa
Abaarsi kun happee itti haata’u.
Gannaan gaheen si qabee
Gooftaa sagalee warqee.
Kormi cirrii haa ta’u
Rimaan happee haata’u

(2c) Dallaa kormi jiru,
Goromsi hingurdaa’uu
Erga foolii Uumoo,
Kan biroo hinurgaa’uu
Kan irreessa kee yaade

DABALEE “D”

YUUNIVARSIITII FINFINNEE KOLLEEJII NAMOOMAA,

QU’ANNOO AFAANII, JOORNAALIIZIMIIFI QUUNNAMTII MUUMMEE

AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORII

Eebbaafi Wareega Hordoftoota Qaalluu Abbaa Dhugaa

- (3) Yaa Waaq! Jennaa Ayyee jedhaa,   Ayyee
Waaqni uumaan qananiidha,   Ayyee
Qanani’ee nu qanansiisa,   Ayyee
Uumamni Waaqaa qananiidha,   Ayyee
Isinis uumama Waqaati isiniif haa ta’u   Haa ta’u

- (3b) Bara nagaan nuuf taasisi,   Taasisi Waaq !
Qilleensa nagaan nuuf taasisi,   Taasisi Waaq !
Jiruuf jireenya nuuf tolchi,   Tolchi Waaq !
Qotiyyoo waanjootti nuuf eegi,   Eegi Waaq !
Dhaltii borootti nuuf eegi,   Eegi Waaq !
Farda kooraatti nuuf eegi,   Eegi Waaq !
Qabata harkatti nuuf eegi.   Eegi Waaq !

- (4) Rasaasaaf isa haagodhu
Dikeen qe’ee isaatti hinargamiin
Akka lafee qullaa haabuusu
Jireenya isaa dhagaa itti haata’u
Eeboon Umoofi Seeqaa isa haawaraanu
Jireenya isaa qoree itti haata’u
Jireenya isaa akka eebichaa haahadhaa’u
Akka muka boqqolloo qullaa haata’u.

- (4b) Dhalli hin dhalatiniif
Dhalannaan hinguddatiinii
Guddate hindubba
Qonnaan hinbiqili
Biqilaan hinmargiiniif
Abaarsi kun happee ta’ee itti haaqabatu.

DABALEE “E”

YUUNIVARSIITII FINFINNEE KOLLEEJJII NAMOOMAA, QU’ANNOO AFAANIL,JOORNAALIIZIMIIFI QUUNNAMTHII MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUFII FOOKLOORII

Wareegaafi Kakaa Hordoftoota Qaalluu Abbaa Dhugaa

- (5) Abbaa kormaa abbaa dullachaa,
Abbaa ormaa abbaa cinaachaa,
Abbaa lagaa abbaa malkaa,
Abbaa reebaa abbaa eegaa,
Abbaa jeeqaa abbaa seeqaa,
Abbaa beekaa abbaa wallaalaa
- (5b) Gurraacha gurraa joorgaa
Abbaan dhugaa
Abbaan xiqqaafi guddaa
Horii koo fuudhee na dhowwatee
Humnan qaba jedhee na dhowwatee
Ragaa hinqabu jedhee na dhowwatee
Jaalalaan fudhatee jibbaan na dhowwatee
Ijoollummaan horannaan narraa fudhatee
Ani humna hinqabuu humna naaf ta’i
Dha’ii harkaa naaf buusi
Seera mootummaatti raga hinqabuu
Ati seera keen naaf gaafadhu
Hin ajjeesiin,hin balleessiin
Sansalata keen naaf hidhi
- (5c) Qaracaa keen naaf qaraci
Firdii qe’ee kana naaf dhaabi
Wattaaddarri kee yeroo-
duulu hinmul’atu
Itti duulii gumaa koo baasi
Harkaafi miilla cabsii
Dhundhumatti naaf qabi
Taakkuutti naaf qabi
Horii koo naaf galchi

(6) Rasaasa
Dikee
Lafee
Dhagaa
Eeboo qara lamaa
Qoree
Baala eebichaa
Muka boqqolloo
Baala qomonyoo
Cilee
Dhihatti deemuu

DABALEE “E”

**YUUNIVARSIITII FINFINNEE KOLLEEJII NAMOOMAA,
QU’ANNOO AFAANIL,JOORNAALIIZIMIIFI QUUNNAMTHII MUUMMEE**

AFAAN OROMOO, OGBARRUUFU FOOKLOORII

Gosoota Faaruu Amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa

(7) Jajannaa

Jijee hoo yaa jijee(x2)
Haa garmaamsu gooftaan,
Jija isaati maarree,
Jija isaa hinoolanii

(7b)

Dallaa kormi jiru
Goromsi hingurdaa’u,
Erga foolii Uumoo,
Kan biroo hinurgaa’u

(8) Galatoo

Silaa siifan daakaa,
Obcii keetti hin beekuu,
Silaa ittan qabsiisaa,
Akka keetti hinbeeku

(8b)

Abbeen dalla ijaare,
Saba isaa waliin,
Olfuudheen sibaadhaa,
Waan baraa waliin,
Waan baraa hinulfaatu,
Uumiyyee haa’ulfaatu

(8c)

Isaan warra Waaqi,
Jedheen maqaa dha’ee,
Ergan maqaa dha’ee,
Faachan lafaan dha’ee

(8d).

Kan irreessa kee yaade,
Kan jireenya kee arge ,
Gooftaa sagalee warqee,
Maaltu Jireenya kee morkee,
Bagan kan kee ta'e,
Osoon kan ormaa ta'ee,
Qaatan kan kolfaa ta'e

(9) Jeekkarsuu/Dannaabilee

Bilillee dhaabbattaa laga qarmii,
Ilillee jaallattaa salgan rabbi,
Ilil jedhaa maaloo sagadaanii.
Dannaabilee Uumilee boora daalachaa,
Silumaa 'koora' jaallattaa
Kooraa dhaabbattaa garmaamsimee

(10) Abdii

Kalleessa moo dheengadda,
Kan sareen guyyaa duttu,
Anoo siman eeggadhaa,
Yaa Uumoo guyyaa lubbuu

(11) Gorsa

Gumariin daraartuudha,
Osoo muranii lattii,
Dubartiin wallaaltuudha,
Osoo itti himanii baddii,
Dhiisiif atii

(12) Sagada

Bona hongee, ganna dhoqqeef sagadeetan,
Baha biiftuuf, lixa biiftuuf sagadeetan,
Ji'aafi urjii, anuu Uumoof sagadeetan,
Gaawwaa isaatiif, jawwee isaatiif sagadeetan,
Malkaa tankoo, caattoo isaatiif sagadeetan,
Ani rabbiin faana goreetan.

DABALEE “G”

YUUNIVARSIITHI FINFINNEE KOLLEEJJII NAMOOMAA,

QU’ANNOO AFAANII,JOORNAALIIZIMIIFI QUUNNAMTHII MUUMMEE

AFAAN OROMOO, OGBARRUUFU FOOKLOORII

**SUURAALEE GEGGESSAA,SALGEEFI AMANTOOTA QAALLUU ABBAA
DHUGAA**

Geggeessaa amantii Qaalluu Abbaa Dhugaa.

Salgee amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa

Amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa

Amantoota Qaalluu Abbaa Dhuga

Amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa

Amantoota Qaalluu Abbaa Dhugaa

Waraqaa Mirkaneeffannaa

Barataan maqaafi mallattoon koo armaan gaditti eerame kun waraqaan qorannoo kun
hojii

Dhuunfaa kootii ta' uusaafi yaadawwan qorannoo kanaaf dubbise hunda isaanii wabii
keessa

Kaa'uu koo mallattoo kootiin mirkaneesseera.

Maqaa Qorataa _____

Mallattoo_____

Guyyaa_____

